વદનારો તે ક્ષણિક નહીં...!

વીતરાગ પરમાત્મા, અનંતજ્ઞાની, અનંતદર્શની, પ્રભુ વીર જગતના ભવ્ય જીવો સમક્ષ અમૃતમય વાણીનો પ્રવાહ વહાવતાં, ભવ્યાત્માઓને મોક્ષનો માર્ગ બતાવી ગયા છે. મોક્ષમાર્ગની આરાધના સમ્યગ્દર્શન, સમ્યગ્જ્ઞાન અને સમ્યગ્ચારિત્રથી થાય છે.

આ ત્રિ-રત્નની આરાધના, આત્માના મૌલિક સ્વરૂપને પ્રગટ કરે છે. કૃત્રિમ રૂપોને સહારે ભવમાં ભટકનાર આત્માએ એ રૂપોને જ પોતાનાં માની લીધાં. પોતાના વાસ્તવિક સ્વરૂપની ઓળખાણ એને થઈ નથી, તેથી જ આત્મા-વિષયક ભ્રાંતિ પણ ગઈ નથી.

શંકા કરનાર શિષ્ય પણ કોઈ ભ્રમના કારણે જ આત્માના સ્વરૂપને નિત્ય ન સ્વીકારતાં, ક્ષણિક માનવા પ્રેરાયો છે. સંસારના દેખાતા સર્વ પદાર્થ ક્ષણિકતાની અનુભૂતિ કરાવે છે. એ જોઈને એણે ગુરુદેવને કહ્યું હતું કે આત્મા નિત્ય હોય એમ લાગતું નથી. શરીરથી સર્વ અવસ્થાઓમાં આત્મા બદલાયા વગર એનો એ જ રહે છે એ સિદ્ધ કર્યા પછી, એ જ બાબતને વધુ સ્પષ્ટ કરે છે.

અથવા જ્ઞાન ક્ષણિકનું, જે જાણી વદનાર;

વદનારો તે ક્ષણિક નહિ, કર અનુભવ નિર્ધાર...૬૯...

હે શિષ્ય! તેં તારા દેહમાં આત્મા છે એ તો સ્વીકાર્યું જ છે. તું કહે છે, આત્મા ક્ષણિક છે. તો હું તેને પૂછું છું કે આત્મા ક્ષણિક છે એમ બોલનારો, તારો આત્મા છે કે બીજો કોઈ? અંદરથી કોણ બોલે છે? જો તારો આત્મા જ બોલતો હોય તો એણે ક્યારે જાણ્યું કે આત્મા ક્ષણિક છે? તારા મતે એ ક્ષણિક છે તો જાણનાર આત્મા તો નાશ પામી ગયો. કહેનાર બીજો કોઈ છે કે જેણે જાણ્યું નથી. તો એની કહેલી વાત કેવી રીતે માનવી? જાણ્યા વિના કહેતો હોય તેની વાત માનવા લાયક જ ન હોય, અને જો એ જાણીને પછી કહેતો હોય તો તે ક્ષણિક ન હોય. કારણ કે જાણવામાં ઓછામાં ઓછી એક ક્ષણ તો લાગે જ. કહેવામાં પણ એક ક્ષણ લાગે. જેણે જાણ્યું છે તે જ કહે છે તો તેવી સ્થિતિ બે ક્ષણની થઈ ગઈ.

તો સર્વ વસ્તુ ક્ષણિક છે માટે આત્મા પણ ક્ષણિક છે તે સિદ્ધાંત ઊભો રહી શકતો નથી.

આપણા સહુનો અનુભવ છે કે આપણે જે કંઈ બોલીએ છીએ પહેલાં વિચારીએ છીએ, પછી બોલીએ છીએ. જે ક્ષણે વિચારીએ એ જ ક્ષણે કહી શકતા નથી, વિચારવાની ક્ષણ જુદી અને કહેવાની ક્ષણ જુદી. પહેલી ક્ષણે જેણે વિચાર્યું છે તે જ બીજી ક્ષણે કહી શકે. બંને જુદા હોય તો કોઈ કદી વિચારોને વ્યક્ત કરી શકે નહીં. વિચાર પણ નાશ પામી ગયા અને વિચારનાર પણ નાશ પામી ગયા. કોણ કહે? શું કહે?

એ જ રીતે આપણા આત્મામાં જાગતા ક્રોધાદિના ભાવો પણ એક ક્ષણે જાગે અને બીજી ક્ષણે તેને વ્યક્ત કરીએ છીએ. અરે! એટલું જ નહીં, ક્રોધ-ક્ષમા, ગમો-અણગમો, હાસ્ય-શોક આદિ ભાવો પણ, કેટલાક દિવસો, મહિનાઓ કે વર્ષો પહેલાંના આપણે કોઈને કહેતા હોઈએ છીએ. અમુક સમયે, અમુક પદાર્થ મને બહુ ગમ્યો હતો, આજે પણ ગમે છે. આ ક્યારે કહી શકાય? જ્યારે એ ગમ્યો, ત્યારથી આજ સુધી જેને ગમ્યો છે તેનું અસ્તિત્વ હોય તો! અન્યથા નહીં.

આમ દરેક દૃષ્ટિથી વિચારતાં, સર્વ પદાર્થોની ક્ષણિકતાનું જ્ઞાન કરીને, કહેનાર પોતે ક્ષણિક હોય એમ જણાતું નથી. આપણા જીવન-વ્યવહારમાં પણ એ અનુભવ થતો હોય છે. તેથી આત્મા ક્ષણિક નહીં પણ દેહમાં હોવા પછી પણ દેહથી જુદો અને સદા નિત્ય છે.

આત્માને ક્ષણિક માનવા જતાં કર્મ ફિલોસોફીનો સિદ્ધાંત પણ ઊડી જશે. કર્મ કરનાર અને ભોગવનાર બંને એક જ હોય, જુદા નહીં. કર્મ જ્યારે બંધાય ત્યારે ને ત્યારે ફળ આપે અને ન પણ આપે. મોટા ભાગનાં કર્મો લાંબા સમય પછી ભોગવવાનાં હોય છે. જેણે બાંધ્યાં છે એ લાંબા સમય સુધી અસ્તિત્વમાં હોય તો જ એ ભોગવે. નહીં તો કોણ ભોગવે? વ્યાવહારિક જગતમાં પણ આમ નથી હોતું તો આત્મિક જગતમાં તો ન જ હોય, કારણ વ્યાવહારિક જગતના મૂળભૂત સિદ્ધાંતરૂપી નીતિ-નિયમો, આ આત્મ-સાધના માટેની ભૂમિકા જ છે. આત્મિક જગત સ્વયંસંચાલિત છે, તેમાં મીનમેખ નથી. આ દૃષ્ટિએ પણ આત્મા નિત્ય છે.

આત્માની નિત્યતાની સિદ્ધિ એ આપણા માટે અત્યંત ઉપકારી સાધન છે. જે વ્યક્તિના અંતરમાં આ શ્રદ્ધા દૃઢ થઈ જાય તેને મૃત્યુનો ભય ટળી

AT-BOOK-3

જાય. મરવાનો તો ખરો, પણ તેનામાં એ સમજણ દઢ હોય કે મરે છે તે દેહ છે, હું મરતો નથી. હું તો અજરામર છું. એ તો મસ્ત થઈને ગાતો હોય :

સહજાનંદી શુદ્ધ સ્વરૂપી, અવિનાશી હું આત્મ સ્વરૂપ;
દેહ મરે છે હું નથી મરતો, અજર અમર પદ મા...રું...

આવો દઢ વિશ્વાસ જેના અંતઃકરણમાં હોય તેણે ભયને જીતી લીધો હોય. દેહ અને આત્મા અલગ થાય તો થાય, એમાં મારે શું? આત્માનો દેહમાં રહેવાનો સમય પૂરો થાય એટલે એ દેહ છોડીને ચાલતો થાય. તેમાં ખોટું શું? જ્યાં જેને જેટલું રહેવાનું હોય એટલું જ રહે, રહી શકે. સમય થતાં જવાનું જ હોય! આવી સમજણ શ્રદ્ધાવાન જીવને ઉપકારક નીવડે. સહજાનંદસ્વામીએ આ ભાવો એક પદમાં સુંદર રીતે ફરમાવ્યા છે –

નિત્ય છું નિત્ય છું આતમા નિત્ય છું,
તો પછી મરણ ભય કેમ મ્હારે - ?
ભલે મરે શત્રુઓ, રાગ દ્વેષાદિઓ,
અમર પરમાણુ જીવ મરે ન ક્યારે...૧
વીર્યરજથી બન્યું. માટીનું ઢેફું આ,
જાય શમશાનમાં જડ-સ્વભાવે;
ક્ષણે-ક્ષણે મલી-બિખરી દશા પલટે પણ
નિત્ય પરમાણુ નિજ ધર્મ દાવે....૨

હું આત્મા છું અને નિત્ય છું. હવે મરણનો ભય રાખવાની જરૂર જ શી છે? રાગ-દ્વેષાદિના ભાવો ઉત્પન્ન થાય છે અને નાશ પામે છે, એ મારા શત્રુ છે. એ મરતા હોય તો ભલે મરે. મારે રાગનોય ખપ નથી અને દ્વેષનોય ખપ નથી. હું એટલે આત્મા અને જડ પુદ્ગલનું મૌલિક સ્વરૂપ પરમાણુ. આ બંને કદી મરતા નથી. બન્ને અમર જ છે.

મરે છે તે દેહ છે, કારણ તે જડ પુદ્ગલોના સમૂહથી બન્યો છે. તેથી તેને નષ્ટ થવું જ પડે. દેહ મરે અને તેને બાળવામાં આવે છે. જો દેહ ચેતન હોત તો તેને મરવું ન પડત, બળવું ન પડત. પણ સમયે-સમયે મળતા અને વીખરતા પરમાણુઓના સ્કંધથી બનેલા શરીરની દશા બદલાય છે. તેનામાં અનેક પરિવર્તનો આવે અને અંતે તેને રાખ થવું પડે પણ પરમાણુનો કદી નાશ થાય નહીં.

આમ જેને અનુભવ-મૂલક આત્માની નિત્યતાનો સચોટ વિશ્વાસ છે તે આત્મા દેહના મરણનો ભય ન સેવે. પણ મરવું છે તે નિશ્ચિત છે તો તેની તૈયારી કરી લે. ખરેખર તો માનવ જન્મે ત્યારથી તેને મરણની તૈયારી કરવાની છે. જરૂર આ વાત થોડી અટપટી લાગશે, પણ જન્મ પછી ક્યારે મરણ આવશે તેની ખબર નથી. તેથી પ્રત્યેક પળે સાવધાન રહેવું આવશ્યક છે. જ્યારે મૃત્યુ આવે ત્યારે હસતો-હસતો જઈ શકે. કોઈ મોહ કે મમત્વ તેને સતાવતું ન હોય. મરણ વખતે ભલામણો કરવાની બાકી ન હોય. પણ મરણ આવી રહ્યું છે એવો સંકેત મળતાં, બધું જ છોડી પોતામાં સ્થિર થઈ જાય. આત્મ-પ્રભુ સિવાય બીજું કંઈ યાદ ન આવે.

આવી તૈયારી કરવા માટે જીવની નિમિત્તાધીન વૃત્તિ છે તેને બદલવી પડશે. નાનાં-મોટાં કોઈ પણ નિમિત્તો જીવને વ્યાકુળ ન કરી મૂકે એ માટે પોતે પોતાને કેળવણી આપવી પડશે. જેમ-જેમ જીવ કેળવાતો જાય તેમ-તેમ પોતામાં સ્થિર થતો જાય. મોહ-મમત્વનાં નિમિત્તોને આધીન થવાનું છોડી દે, રાગ-દ્વેષનાં નિમિત્તોમાં ભળવાનું છોડી દે. બસ આ બે કામ માટે રોજની પ્રેક્ટિસ, રોજનો અભ્યાસ થશે તો મરણ આવશે ત્યારે એ સાજ સજી તૈયાર જ હશે. બંધુઓ! આ છે મરણની તૈયારી, પોતે પોતામાં તૈયાર થઈ જાય. બસ, પછી બીજું કશું કરવાનું રહેતું નથી!

અહીં ગુરુદેવે શિષ્યને આત્માની નિત્યતા વિષે સચોટ તર્કો આપી તેના માથામાં એ બેસાડ્યું કે આત્મા દેહથી જુદો છે, નિત્ય છે. અને શિષ્યની શ્રદ્ધા પણ આ સ્વીકારે છે. ઉપકારી ગુરુદેવના ચરણમાં મસ્તક ઝુકાવી શિષ્ય ઊભો છે. ત્યાં જ ગુરુદેવ હવે શિષ્યના આત્માની નિત્યતાવિષયક એક પ્રશ્ન પૂછી, તેના જ મુખે કહેવડાવવા માગે છે કે ગુરુદેવ! આત્મા નિત્ય છે, નિત્ય છે, નિત્ય છે, અને તે સ્વીકારું છું.

હવે એ પ્રશ્ન અવસરે....

e

...કેમાં ભળે તપાસ!

વીતરાગ પરમાત્મા, અનંતજ્ઞાની, અનંતદર્શની, પ્રભુ વીર જગતના ભવ્ય જીવો સમક્ષ અમૃતમય વાણીનો પ્રવાહ વહાવતાં, ભવ્યાત્માઓને મોક્ષનો માર્ગ બતાવી ગયા છે. મોક્ષમાર્ગની આરાધના સમ્યગ્દર્શન, સમ્યગ્જ્ઞાન અને સમ્યગ્ચારિત્રથી થાય છે.

આ ત્રિ-રત્નની આરાધના જીવમાં રહેલા અમરત્વ ગુણને પ્રગટાવે છે. જન્મ-જરા-મરણ શરીર સાથે સંકળાયેલી ચીજો છે. અસંગી એવા આત્માને શરીર નથી, જન્મ નથી, જરા નથી, મરણ નથી, આત્માના મૌલિક સ્વરૂપમાં આવી પરિસ્થિતિઓનો સંભવ નથી.

કર્મને વશ થઈ, કર્મે જેવા ખેલ ખેલાવ્યા એવા તે ખેલતો રહ્યો. પરિણામે આત્માના સ્વભાવમાં જે નથી એમાં જ એને રહેવું પડ્યું. એ જ કરવું પડ્યું. આપણા આખાયે ભૂતકાળને તપાસી લઈએ તો જીવે બીજું કાંઈ કર્યું કે ના કર્યું, પણ જન્મ-મરણ તો કર્યાં જ છે. જ્યાં જન્મો લીધા, ત્યાં જે ફરજો હતી તે બજાવી કે નહીં, જવાબદારીઓ નિભાવી કે નહીં, કોઈ સારાં-માઠાં કાર્યો કર્યાં કે નહીં, પણ જન્મ અને મરણ તો કર્યાં જ છે. કર્મોને સહારે ઉદય અને અસ્ત પામ્યો જ છે.

જીવની પશુયોનિમાં પણ કંઈક ફરજ હોય છે. આંગણે બાંધેલી ગાયનું સારી રીતે પાલન-પોષણ કરે તો એ ગાય પાસેથી દૂધની અપેક્ષા રહે જ અને દૂધ આપવું એ ગાયની ફરજ થાય. કૂતરાને પાળ્યો હોય તો ઘરની રક્ષા કરવી તે તેની ફરજ થાય. નોકરને પગાર આપો તો જવાબદારીપૂર્વક કામ કરવું તે તેની ફરજ થાય. આમ જુદા-જુદા જન્મમાં જુદી-જુદી ફરજો હોય જ છે. પણ બધી જ વાર જીવ આ ફરજો બજાવતો હોય એવું નથી હોતું. કદાચ ચૂકી પણ ગયો હોય. પરંતુ જન્મ લેવાનું અને મરણ પામવાનું તો તે ચૂક્યો જ નહીં.

જન્મ-મરણ પણ કેટલા? અનંત. જેની કોઈ ગણતરી થઈ શકે તેમ નથી. જાણો છો બંધુઓ! સાધારણ વનસ્પતિ એટલે કે કંદમૂળના જીવો

કાચી બે ઘડીમાં .૬૫,૫૩૬ ભવ કરે છે. એટલી વાર જન્મે, અને મરે! વિચાર કરો, ૪૮ મિનિટથી પણ ઓછા સમયમાં આટલી વાર જન્મે, મરે- તો તેનો જીવનકાળ કેટલો? આપણે એક-બે-ત્રણ ગણવા માંડીએ તો પણ કદાચ એટલી વારમાં ૬૫,૫૩૬ ગણી ન શકીએ. વળી આટલા નાના જીવન-કાળમાં એ શું કરતો હશે? આપણી સ્થૂળ બુદ્ધિ તો એમ કહે કે કાંઈ ન કરે? કાંઈ કરવાનો સમય જ ક્યાં હોય? પણ જ્ઞાનીઓ કાળને સમયની દૃષ્ટિએ માપે છે. તેમના સૂક્ષ્મતમ જ્ઞાનમાં જીવની સમય-સમયની પ્રવૃત્તિની ગણતરી છે. તેથી તો તેઓ કહે કે એ જીવ, તેના એક જન્મમાં અનંત કર્મો ભોગવે, અનંતની નિર્જરા કરે અને અનંત કર્મો બાંધે! આ વાત આપણા મગજમાં બેસે નહીં. કેમ થઈ શકે? ક્યાં જીવનનો અતિ અલ્પ સમય અને ક્યાં ભોગવાતાં, નિર્જરા થતાં અને બંધાતાં અનંત કર્મ!

પણ બંધુઓ! નિગોદના આ જીવને આગળ પ્રવાસ કરવો છે. ઊંચું આવવું છે. અનંતકાળથી એમાં પડ્યો છે પણ ઉપર ઊઠવાનો કામી છે. એ ત્યારે જ બને કે એના અનંત-અનંત પાપકર્મોની નિર્જરા થઈ જાય. નિર્જરાના બળે જ એ આગળ વધે, ભલે સમજણપૂર્વકની નિર્જરા ન કરતો હોય પણ છેદન-ભેદન આદિ દુ:ખો પરાધીનપણે સહન કરે તેથી કર્મની નિર્જરા થતી જાય અને છે ત્યાંથી આગળ વધવા લાયક બને. તો આમ અનંત કર્મ ભોગવે અને અનંતની નિર્જરા કરે. આ જ છે તેના વિકાસનું સાધન. સહુ જીવોને જ્યાં ઉપર ચડવું છે ત્યાં સાધન તો જોઈએ જ. નીચે ઊતરવા માટે તો કદાચ ભૂસકો મારીને પણ માણસ નીચે આવી જાય. તેમાં બહુ શ્રમ ન કરવો પડે. પણ ઉપર ચડવા માટે તો મજબૂત આધાર જોઈએ. આ જીવો પણ નિર્જરાના બળે જ ઉપર ચડે છે.

જીવનના આટલાં અલ્પકાળમાં એ કેટલાં અને કયા કયા કર્મો બાંધે એ પણ વિચારણીય છે. પ્રત્યેક જીવ સમયે-સમયે સાત કર્મ બાંધે જ છે. આ જીવો પણ એ સાતેય કર્મો બાંધે. એના જીવનકાળનું માપ નીકળી તો ન શકે. પણ સ્થૂળ દૃષ્ટિથી વિચારીએ તો એક સેકન્ડમાં લગભગ ૨૨ થી ૨૩ ભવ કરે. હવે કર્મ ફિલોસોફીનો એક એવો નિયમ છે કે કોઈ પણ જીવ તેના બીજા જન્મનું આયુષ્ય બાંધ્યા પછી જ મરે. એ પહેલાં મરે નહીં. આ જીવોનું પણ એમ જ થાય, એટલે એ તેના જીવનના અતિ ટૂંકા

કાળમાં બીજા જન્મનું આયુષ્ય બાંધે પછી મરે. તેથી તેણે આઠેય કર્મો બાંધ્યાં, સમયની ગણતરીથી તો એનું આયુષ્ય અસંખ્ય સમયનું હોય.

આ વિષય બહુ જ સ્પષ્ટતાથી સમજવા જેવો છે. એક પ્રશ્ન હજુ થાય કે નિગોદનો જીવ તેની કેટલી કેપેસિટી? એ કર્મ બાંધે શાનાથી? હા, બંધુઓ! આપણે ત્યાં કર્મબંધનાં મુખ્ય પાંચ કારણો કહ્યાં, મિથ્યાત્વ, અવ્રત, પ્રમાદ, કષાય અને યોગ. એ જીવમાં આ પાંચેય કારણ મોજૂદ છે. એ સમકિતી હોય નહીં. વ્રત-પ્રત્યાખ્યાન કરી શકતો ન હોય, પ્રમાદમાં તો પડ્યો છે. ક્રોધાદિ કષાયો પણ બધા જ એનામાં હોય અને યોગ માત્ર એક છે કાયાનો. તો કર્મબંધનાં બધાં જ કારણો હાજર છે. હા, એ વાત ખરી કે તેનો વિકાસ બહુ જ અલ્પ છે તેથી આ બધાં કારણો પણ એટલાં પ્રબળ ન હોય. આવાં કારણોથી આપણે જેટલાં ને જેવાં નિકાચિત કર્મો બાંધી શકીએ એવાં એ ન બાંધી શકે છતાં કારણો પડ્યા છે. વળી રાગ દ્વેષ-પણ અવ્યક્ત રૂપે છે તેથી કર્મો બાંધી શકવાની યોગ્યતાવાળો એ જીવ છે.

બંધુઓ! આ તો માત્ર નિગોદના જીવોની વાત કરી પણ એ સિવાય ચારેય ગતિમાં રહેલા જીવો કર્મો સાથેની આ રમત રમ્યા કરે છે. તેમાંથી ઊંચા આવતા જ નથી. કહેવાનું એ હતું કે જીવે અનેક જન્મ ધારણ કર્યા તેમાં એ કોઈ પ્રગતિ કરી શક્યો કે નહીં? પોતાની ફરજોને બજાવી શક્યો કે નહીં? સામાજિક દૃષ્ટિએ સેવા આપી શક્યો કે નહીં? આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિએ આત્મ-વિકાસ સાધી શક્યો કે નહીં? આ બધું કર્યું કે ન કર્યું પણ જન્મ અને મરણ તો કર્યાં જ છે. ક્યારેય રોકાયો નથી.

તેમાંથી છૂટવા માટે, જન્મ-મરણના ચક્રવ્યૂહમાંથી બહાર નીકળવા માટે જ આપણા અનંત કરૂણા-નિધાન પ્રભુએ માર્ગ બતાવ્યો છે. આધ્યાત્મિકતાના અતિ ગહન તત્ત્વોને આપણી સામે મૂક્યાં છે. તેઓ પ્રકાશે છે કે આત્મા અમર છે. એને જન્મ-મરણ નથી એ સમજો, એને શ્રદ્ધો, એને આરાધો અને જન્મ-મરણની સાંકળને તોડી નાખો અને આત્મા સદા-સર્વદાને માટે અમર થઈ જશે.

આ તથ્યને સમજાવવા માટે જ આત્મસિદ્ધિ શાસ્ત્રમાં છ પદોની ચર્ચા કરી છે. બધાં જ પદો અતિ મહત્ત્વપૂર્ણ છે. તેમાં આત્માની નિત્યતાની સિદ્ધિ કરી, આપણા પરમાત્મભાવને પ્રગટ કરવાની પ્રેરણા આપે છે. જો

આત્મા નિત્ય છે તો જ તેનું પરમાત્મત્વ પ્રગટ થઈ શકે. કારણ એકવાર આત્મા-પરમાત્મા બની ગયો, પછી એ અનંત કાળ સુધી એ જ સ્વરૂપમાં રહે છે. આનંદઘનજી મહારાજે ગાયું છે કે –

રીઝ્યો સાહિબ સંગ ન પરિહરે રે

ભાંગે સાદિ અનંત ઋષભ જિનેશ્વર પ્રીતમ માહરો રે....

સાહિબ અર્થાત્ આત્મામાં રહેલ પરમાત્મ શક્તિ એકવાર જીવ એ શક્તિને રીઝવી પોતાની કરી લે તો પછી અનંતકાળ સુધી એ આત્માની જ થઈને રહે. એ સંગ ન છોડે. આવી અમાપ તાકાત છે આ નિત્ય આત્મામાં. જો એકવાર એ સર્વથા સ્વભાવે પરિણમવા માંડે તો પછી કદી વિભાવ તેને સ્પર્શી શકે નહીં. જન્મ-મરણના ફેરા સમાપ્ત થઈ જાય.

શિષ્યની શંકાનું નિરાકરણ થઈ ગયું છે. આત્મા નિત્ય છે એ શ્રદ્ધામાં બેસવા માંડ્યું છે. સંતોષનું સ્મિત તેના ચહેરા પર ફરકી રહ્યું છે. ત્યારે ગુરુદેવ જડ અને ચેતનના અંતિમ પરિણમન વિષે પ્રશ્ન ઉપસ્થિત કરે છે. તેઓ શિષ્યને પૂછે છે –

ક્યારે કોઈ વસ્તુનો, કેવળ હોય ન નાશ;

ચેતન પામે નાશ તો, કેમાં ભળે તપાસ...૭૦...

વિશ્વનો એક સનાતન સિદ્ધાંત છે કે જે વસ્તુ છે તેનો કદી નાશ થતો નથી અને જે નથી તેની કદી ઉત્પત્તિ થતી નથી. ઉત્પત્તિ અને વિનાશ દેખાય છે તે માત્ર તે-તે પદાર્થની અવસ્થાઓનો. પદાર્થમાં એક અવસ્થા ઊભી થાય છે અને સમયનું નિમિત્ત પામી તે અવસ્થાનું રૂપાંતર થાય છે; જેમ કે માટીનો ઘડો.

ઘડો એ કોઈ પોતામાં સ્વતંત્ર પદાર્થ નથી. કાલે કાંઈ જ ન હતું અને આજે ઘડો ઉત્પન્ન થઈ ગયો તેમ નથી થયું. ઘડો બનવા પહેલાં માટી હતી. માટીને કોઈએ બનાવી નથી પણ તે પરમાણુરૂપે છે જ. માટીના પિંડમાંથી ઘડો બન્યો. અર્થાત્ પરમાણુઓનો માટીરૂપ પર્યાય હતો તે ઘડારૂપ થયો. એ જ ઘડો ફૂટી જાય ત્યારે તેનાં ઠીકરાં થઈ જાય. તેમાંથી ભૂકો થઈ જાય. તેમાંથી પણ બારીક પાવડર થઈ જાય. અંતે વાતાવરણમાં ફેલાઈ જાય. ઘડાના નાશની જુદી-જુદી અવસ્થાઓ થયા પછી છેલ્લે એ

પરમાણુરૂપે તો રહી જ જાય. પરમાણુઓનો નાશ થાય નહીં. પુદ્‌ગલોના મોટામાં મોટા સ્કંધોનું નાશરૂપ અંતિમ પરિણમન એટલે જ પરમાણુ. પરમાણુઓ પછી કોઈ આગળ અવસ્થા નથી. પરમાણુઓનો નાશ ન થાય, તેમ તેની ઉત્પત્તિ પણ થાય નહીં.

દુનિયાની કોઈ પણ શક્તિ પરમાણુને ઉત્પન્ન ન કરી શકે કે નાશ પણ ન કરી શકે. વળી જડ શક્તિ પરમાણુને જોઈ પણ ન શકે. બંધુઓ! તમે જાણતા હશો કે વિજ્ઞાને ચેલેન્જ કરી હતી કે ધર્મશાસ્ત્રો જે પરમાણુને નથી જોઈ શક્યા તે અમે Microscope વડે જોઈ લીધો. તેથી શાસ્ત્રો જૂઠાં છે. પણ વિજ્ઞાને શોધેલો પરમાણુ તૂટી ગયો, તેના ભાગ થઈ ગયા. પરમાણુ તે એનું જ નામ કે જેના બે ટુકડા થઈ શકે નહીં. એ પુદ્‌ગલનો અંતિમ હિસ્સો છે. વિજ્ઞાને જે જોયો હતો એ તો અનેક પરમાણુઓ મળીને બનેલા સ્કંધને જોયો હતો, પરમાણુને નહીં.

વૈજ્ઞાનિકોની લેબોરેટરીમાં ઘણાં શક્તિશાળી સાધનો હોવા પછી પણ એ બધાં જ સાધનો જડ. જડની શક્તિ સીમિત હોય અને ચેતનની અસીમ. તેથી જ આપણા કેવળજ્ઞાની ભગવંતોએ પુદ્‌ગલના અંતિમ ભાગરૂપ અણુને જોઈ લીધો! વિચાર તો કરો બંધુઓ! કેવળી પરમાત્માની શક્તિ કેવી જબરજસ્ત હશે કે જે વસ્તુને જોવા-જાણવા માટે વિજ્ઞાન કરોડો નહીં, અબજો રૂપિયાનું પાણી કરે છે, આખી ને આખી જિંદગી ખર્ચી નાખે છે, સર્વસ્વનો ભોગ આપે છે છતાં નથી જોઈ શકાતી તે વસ્તુને, અરે! માત્ર વસ્તુ જ નહીં, વસ્તુના ગુણ અને તેમાં થતા સમય-સમયના પર્યાયોને સમય માત્રમાં જોઈ લે! કેવળજ્ઞાનમાં એક સાથે આખું વિશ્વતંત્ર એક સમયમાં ઝળકે! તે કેવળી પરમાત્માની લેબોરેટરી કેવડી? પ્રયોગો કેવા! શક્તિ કેટલી?

બંધુઓ! અનંતના આરાધક આત્માઓ અનંતને પામી ગયા. કેવળીએ પ્રગટ કરેલી બધી જ શક્તિઓ અનંત! જ્ઞાન અનંત, દર્શન અનંત, વીર્ય અનંત અને સુખ અનંત! અનંતને પામવાવાળા જ અનંત દ્રવ્યોને જાણી શકે. અરે! દ્રવ્યની અનંતતાને જાણી શકે! દ્રવ્યની અનંત શક્તિઓને માપી શકે!

કેવળી પરમાત્માએ જોયેલા પરમાણુને સીમિત વૈજ્ઞાનિક શક્તિઓ શું માપી શકે? તેથી જ કેવળી પરમાત્માએ કહ્યું કે પરમાણુ કોઈથી ઉત્પન્ન

નથી થતો અને નાશ પણ પામતો નથી. દેખાતા વિનાશકારી પદાર્થો એ બધા જ પરમાણુઓના સ્કંધો છે. સ્કંધો તૂટે છે, નાશ પામે છે અને તેની અંતિમ અવસ્થારૂપ પરમાણુરૂપે અનાદિકાળથી આ વિશ્વમાં રહ્યા છે અને અનંતકાળ સુધી રહેશે.

ગુરુદેવ શિષ્યને કહી રહ્યા છે હે વત્સ! જડનું સૂક્ષ્મતમ સ્વરૂપ મેં તને બતાવ્યું. હવે હું તને પૂછું છું કે તારી માન્યતા મુજબ જો ચેતન – આત્માનો નાશ થતો હોય તો તેનું અંતિમ પરિણામ શું? તે તું મને બતાવ!

શિષ્ય વિચારમાં પડ્યો. ગુરુદેવના પ્રશ્નનો શો જવાબ હોઈ શકે! તેને ગણધર ગૌતમે, પ્રભુ વીરને પૂછેલો પ્રશ્ન યાદ આવ્યો. ગૌતમે પ્રભુને પૂછ્યું હતું કે આ જીવની ઉત્પત્તિ ક્યારે થઈ? શેમાંથી થઈ? કેવળજ્ઞાની પરમાત્મા તીર્થંકર મહાવીરે ભૂતકાળના એક પછી એક પડ ઉખેળવા માંડ્યા. અનંતકાળ સુધી પાછળ દૃષ્ટિ કરી પણ શેમાંથીય જીવ ઉત્પન્ન થયો દેખાયો નહીં. આત્માનું સ્વતઃ અને સહજ હોવાપણું જ એમના જ્ઞાનમાં દેખાયું. શ્રી પ્રભુએ ગૌતમને ફરમાવ્યું : ગૌતમ! મારા જ્ઞાનમાં જીવની ઉત્પત્તિ દેખાતી જ નથી! માટે તે અનાદિ છે! જેની આદિ નથી તે અનાદિ! અને જેનો અંત નથી તે અનંત.

સાથે જ ગૌતમનો બીજો પ્રશ્ન હતો, પ્રભુ! તો જીવનો અંત ક્યારે? અને અનંતજ્ઞાનસંપન્ન વિભુએ ભવિષ્યકાળના પરદાઓને વીંધીને પોતાની દિવ્ય દૃષ્ટિ દૂર-સુદૂર અનંત ભવિષ્ય સુધી દોડાવી. પણ જીવનાં અનેક જનમ-મરણ જોયા પછી, સ્વાભાવિક પરિણતિમાં પરિણમતો ભવ્ય જીવ જોયો, અંતે મુક્ત થતો જોયો અને મુક્ત થયા પછી અનંતકાળ સુધી એ જ પરમોચ્ચ અવસ્થામાં વિરાજતો જોયો અને પ્રભુનો ધીર-ગંભીર ઘોષ ગૌતમે સાંભળ્યો. ગોયમા! જીવ અન્-અંત છે! તેનો કદી નાશ થતો નથી.

આમ જીવ અનાદિ અનંત! શિષ્યના સ્મરણપટ પરથી આ આખુંય ચિત્ર પસાર થયું. શિષ્ય સ્તબ્ધ થઈ ગયો. ગુરુદેવના પ્રશ્નોનો ઉત્તર તેની પાસે નથી. તેથી નત-મસ્તકે, ગુરુચરણમાં વિનયાનવત્ થઈ ઢળી પડ્યો.

ગુરુદેવનું અંતઃકરણ પ્રસન્ન થઈ ઊઠ્યું. શિષ્યની શ્રદ્ધામાં ચેતનનું

નિત્યત્વ કોતરાઈ ગયું. સ્વાભાવિક નિત્યતાને વધુ દૃઢ કરવા એક સાધક કવિ કહે છે –

અગ્નિ કાષ્ઠ-આકારે રહે પણ, થાય ન કાષ્ઠ એ વાત નક્કી... હાં.
શાકે લૂણ દેખાય નહીં પણ, અનુભવાય તે સ્વાદ થકી...હું...
શરીરાકાર રહી શરીર ન થાઉં, લવણ જેમ જણાઉં સહી...હાં...
રત્નદીપ જેમ સ્વ-પર પ્રકાશક, સ્વયં-જ્યોતિ છું પ્રગટ અહીં...હું...
અગ્ન જેમ ઉપયોગ ચીપિયે, પકડાઉં કોઈ સજ્જનથી...હાં...
પ્રયોગથી વીજળી માખણ જેમ, સહજાનંદ ઘન અનુભવથી...હું...

અરણીના લાકડામાં રહેલ અગ્નિ, વર્ષો સુધી લાકડામાં રહે, પણ તે અગ્નિ મટી લાકડું ન બની જાય. આખાયે લાકડાના અણુ-અણુમાં વ્યાપ્ત થઈને રહેલ હોય તેને લાકડાથી જુદો પાડવા માગો તો ન પડી શકે. એ શક્તિ રૂપે એમાં હોય જ, છતાં કાષ્ઠના આકારનો ન થઈ જાય. કાષ્ઠના ગુણ-ધર્મોને ન સ્વીકારી લે. વળી શાકમાં નાખેલું મીઠું દેખાતું નથી. એ સિવાયના હળદર, મરચું, ધાણાજીરૂં, તેલ વગેરે પદાર્થો જોઈ શકાય. પણ મીઠું છે કે નહીં તે જોવા માટે શાક ચાખવું પડે. સ્વાદથી જ ખબર પડે. આંખે ન દેખાતું મીઠું શાકમાં છે તે સ્વાદના અનુભવથી જાણી શકાય છે.

એ જ રીતે આત્મા કહે છે હું અનાદિથી શરીર સાથે રહું છું. જેવા આકારનું શરીર હોય તેવા આકારમાં રહું. હાથીના શરીરમાં હોઉં તો એવો આકાર અને કંથવાના શરીરમાં હોઉં તો એવો આકાર. જેટલાં શરીર બદલાય એટલા આકાર બદલાય, પણ તેથી હું શરીર બની જાઉં નહીં. આજ સુધી શરીરરૂપ બન્યો નથી અને કદીયે બનીશ નહીં.

વળી શાકમાં મીઠું દેખાય નહીં છતાં સ્વાદથી અનુભવાય છે, તેમ હું શરીરમાં છું તે આંખથી દેખાઉં નહીં, અન્ય ઈન્દ્રિયોથી જણાઉં નહીં, પણ હું સ્વપર પ્રકાશક છું. મને જોવા બીજા પ્રકાશની જરૂર નહીં. રત્નને જોવા કે દીપકને જોવા બીજા પ્રકાશની જરૂર નથી, તેમ હું સ્વયં જ્યોતિ સ્વરૂપ છું. આવા મારા પ્રગટ ચૈતન્ય લક્ષણથી જ મને જાણી શકાય. મને પકડવાની – જાણવાની પણ પદ્ધતિ છે. એમ ને એમ ના પકડાઉં.

જેવી રીતે કોલસાના અંગારા હાથમાં નથી લેવાતા પણ તેને

પકડવા ચીપિયાની જરૂર પડે છે, તેમ 'હું' પણ આત્માના જ્ઞાનોપયોગ વડે જ પકડમાં આવું છું અને તે પણ કોઈ 'સજ્જન' પુરુષ જ પકડી શકે. સત્ + જન = સજ્જન. જે મનુષ્યને સતને જાણવાની પ્રબળ તાલાવેલી લાગી છે તે જ સજ્જન. એવા સજ્જન પુરુષનો ઉપયોગ જ જાગ્રત હોય તેથી તે જ મને પકડી શકે.

પાણીમાં રહેલ વીજળી અને દૂધમાં રહેલ માખણ, પ્રયોગ દ્વારા જ મેળવી શકાય છે. મહેનત ન થાય તો તત્ત્વ હાથમાં આવે નહીં. પાણીમાંથી વીજળી મેળવવા કેટલા મોટા અને કેટલી સંખ્યામાં મશીનો! કેટલો સમય, શક્તિ અને સંપત્તિનો ખર્ચ! એ બધું યોગ્ય રીતે કરવામાં આવે તો જ પાણીમાંથી વીજળી મળી શકે, અન્યથા કરોડો વર્ષો સુધી પાણી એમ જ પડ્યું રહે. કંઈ જ ન પામી શકાય. દૂધમાંથી માખણ મેળવવા માટે પણ એટલો જ પુરુષાર્થ તો જ મળે! એ જ રીતે દેહમાં રહેલા આત્માને પણ પામી શકાય છે. સહજ આનંદના પિંડરૂપ આત્માને અનુભવપ્રયોગ દ્વારા જ પામી શકાય.

આમ મહાપુરુષો સમજાવે છે તે આત્મા અનુભવગમ્ય છે. ઈન્દ્રિય કે મનની પકડમાં આવે નહીં એવો ઈન્દ્રિયાતીત પદાર્થ છે. ગુરુદેવે આપેલ સર્વ સમાધાનો શિષ્યને રુચ્યાં, તેના પર શ્રદ્ધા થઈ અને તેને આત્મસાત્ કર્યાં. તેથી શિષ્યના મુખેથી ઉદ્ગાર સરે છે :

બીજું પદ તે મારો આત્મા અવિનાશી છે
ધ્રુવ ને શાશ્વત સ્વરૂપ... ૨
દેહ-દેહીની અભેદ ભિન્નતા...(૨)
મ્યાનમાં સમશેર રૂપ...મારી...

આત્માની નિત્યતાને શ્રદ્ધતો શિષ્ય આગળ શું શંકા કરે છે તે અવસરે....

e

....તેથી જીવ અબંધ!

વીતરાગ પરમાત્મા, અનંતજ્ઞાની, અનંતદર્શની, પ્રભુ વીર જગતના ભવ્ય જીવો સમક્ષ અમૃતમય વાણીનો પ્રવાહ વહાવતાં, ભવ્યાત્માઓને મોક્ષનો માર્ગ બતાવી ગયા છે. મોક્ષમાર્ગની આરાધના સમ્યગ્દર્શન, સમ્યગ્જ્ઞાન અને સમ્યગ્ચારિત્રથી થાય છે.

આ ત્રિ-રત્નની આરાધના કર્મ-કલંકનો નાશ કરનારી છે. વિશુદ્ધ આત્માને કર્મ એ કલંક છે. અને કર્મ છે ત્યાં જ સંસાર છે. કર્મનો નાશ થતાં સંસારનો નાશ થઈ જાય છે.

જિજ્ઞાસુ શિષ્યના અંતરમાં ઉદ્ભવેલી બે શંકાઓનું સમાધાન થઈ ચૂક્યું છે. 'આત્મા છે, અને તે નિત્ય છે.' આ શ્રદ્ધા અંતઃકરણમાં ઊંડી ઊતરી ગઈ છે. વિચારક શિષ્ય આ બંને પદો પર વધુ વિચારણા કરે છે. દ્રવ્યાત્મક અને પર્યાયાત્મક દૃષ્ટિની વિચારણા એના મનમાં બીજી શંકાઓ જન્માવે છે.

દ્રવ્યથી આત્મા નિત્ય છે છતાં વિવિધ પર્યાયોરૂપે પરિણમે છે. જે જગતના સર્વ જીવોને જોતાં પ્રતિભાસે છે. વળી સર્વ જીવોમાં વિભિન્નતાનો પાર નથી. આ વિભિન્નતાનું કંઈક મજબૂત કારણ હોવું જોઈએ. કારણ વિના કોઈ કાર્ય સંભવી શકે જ નહીં. આવો વિચાર કરતાં શિષ્યના મનમાં એ સત્ય જાગ્રત થયું કે જીવોના ભિન્ન-ભિન્ન પર્યાયોનું કારણ કર્મ જ હોવું જોઈએ.

જો કારણમાં કર્મ હોય તો કર્મ કોણ કરે? શું આત્મા જ કર્મ કરતો હશે? કે કોઈ અન્ય? આ શંકામાં નિમિત્તભૂત છે સાંખ્યાદિ દર્શન. કારણ સાંખ્ય દર્શન, પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિય, પાંચ કર્મેન્દ્રિય, પાંચ ભૂત, પાંચ તન્માત્રા, મન, બુદ્ધિ, ચિત્ત અને અહંકાર – આ ચોવીસ તત્ત્વો અને પચ્ચીસમા પુરુષને તત્ત્વરૂપ માને છે. તેમાં પુરુષ અર્થાત્ આત્માને અકર્તા અને અભોક્તા માને છે. તેથી શિષ્યને એ શંકા છે કે આત્મા કર્મનો કર્તા હોય કે નહીં? તે વિષે વિચારતાં જે-જે પ્રશ્નો ઊઠ્યા તે ગુરુદેવની સમક્ષ રાખે છે.

કર્તા જીવ ન કર્મનો, કર્મ જ કર્તા કર્મ,
અથવા સહજ સ્વભાવ કાં, કર્મ જીવનો ધર્મ...૭૧...

હે ગુરુદેવ! જીવ કર્મનો કર્તા હોય એમ જણાતું નથી. પણ કર્મ જ કર્મનો કર્તા હોય. જીવ પર કર્મો સત્તામાં પડ્યાં છે તે કર્મો જ પોતાની પરિસ્પંદના વડે બીજાં કર્મોને ખેંચતાં હોય. માટે કર્મથી, કર્મ સાથે કર્મ બંધાય. કારણ આત્મા ચૈતન્ય છે અને કર્મ જડ છે, વળી કર્મ જેનાથી થાય છે તે મન-વચન કાયાના યોગ પણ જડ છે. જડ દ્વારા થયેલી પ્રવૃત્તિ જડ કર્મોને ગ્રહણ કરે છે. તો જડ કર્મો, જડ સાથે જ બંધાય. જડ-ચેતન સાથે કઈ રીતે બંધાય? એક દોરી વડે કોઈ પણ વસ્તુને બાંધો, તો દોરીની ગાંઠ દોરી સાથે જ પડે, એ વસ્તુ સાથે ન પડે. કૂતરાના ગળામાં સાંકળ નાખો તો સાંકળનું ગઠબંધન સાંકળ સાથે થાય, કૂતરાના ગળા સાથે ન થાય. એ જ રીતે જડ કર્મો, ચેતન આત્મા સાથે ન બંધાય પણ જડ કર્મો સાથે જ બંધાય.

વળી આત્મા અરૂપી અને જ્ઞાનીની દૃષ્ટિએ કર્મરૂપી. તો અરૂપી સાથે રૂપીનું બંધન ન થાય. રૂપીથી રૂપી બંધાય. કર્મો સાથે જ કર્મો બંધાય એ તર્ક યુક્તિયુક્ત લાગે છે.

જો આમ નથી, તો કર્મનું આત્મામાં આવવું એની મેળે થયા કરે છે. કર્મનો એ સ્વભાવ હોવો જોઈએ કે અનાયાસે, આત્માના કોઈ પણ પ્રકારના પ્રયત્ન વિના જ આત્મામાં આવ્યા કરે. પણ આમ માનતાં, આત્માનું કર્તુત્વ સિદ્ધ થતું નથી. એમ પણ નહીં તો જીવનો જ સ્વભાવ હશે કે એ કર્મ કર્યા જ કરે. પણ આ વાત માનવા જતાં જીવના મોક્ષની સંભાવના નથી લાગતી. કારણ સ્વભાવ તે એનું નામ જે દ્રવ્યથી કદી અલગ ન થાય. તેથી જીવ હંમેશાં કર્મ કર્યા જ કરે તો મુક્તિ થઈ શકે નહીં.

જો આ બધા વિકલ્પો યોગ્ય ન હોય તો –

આત્મા સદા અસંગ ને, કરે પ્રકૃતિ બંધ;
અથવા ઈશ્વર પ્રેરણા, તેથી જીવ અબંધ...૭૨...

આત્મા અસંગ સ્વભાવી છે. શુદ્ધ-બુદ્ધ-નિર્મળ છે. રાગ-દ્વેષ તે તેનો સ્વભાવ નથી. આવો શુદ્ધ સ્વરૂપી આત્મા કર્મ કઈ રીતે કરે? માટે સત્ત્વ, રજસ અને તમસ્ આવી ત્રિગુણાત્મક પ્રકૃતિ છે તે જ કર્મ કર્યા કરતી હોય, તેમાં આત્માને કંઈ લેવા દેવા નહીં. તેથી બંધ તો પ્રકૃતિને થયો, આત્મા અબંધ છે.

આ માન્યતા પણ સાંખ્ય-વેદાંત દર્શનોની છે. શિષ્ય એ માન્યતાના આધારે જ આવી શંકા ઉઠાવે છે. તથા યોગ-નૈયાયિક દર્શનવાદીઓ આત્માના અસ્તિત્વને સ્વીકારતા હોવા છતાં સૃષ્ટિકર્તા રૂપ ઈશ્વરમાં શ્રદ્ધા ધરાવે છે. તેથી જગતમાં જે કંઈ થઈ રહ્યું છે તે ઈશ્વની પ્રેરણાથી જ થઈ રહ્યું છે. તેમાં જીવ જે કર્મ કરે છે તે પણ ઈશ્વરની પ્રેરણાથી જ કરે છે. આવી માન્યતા પણ છે. આ વાત શિષ્યના મનમાં બેઠી છે તેથી એ કહે છે કે જીવ કશુંય કરતો નથી પણ ઈશ્વર તેની પાસે કરાવે છે. તેથી આત્મા તો અબંધ જ ઠરે છે. કોઈપણ તર્ક વડે આત્મા કર્મનો કર્તા સાબિત થતો નથી અને એમ જ હોય તો મોક્ષ ઉપાયનો પણ કોઈ હેતુ નથી –

માટે મોક્ષ ઉપાયનો, કોઈ ન હેતુ જણાય;

કર્મ તણું કર્તાપણું, કાં નહીં, કાં નહીં જાય...૭૩...

શિષ્ય કહે છે, ગુરુદેવ! ઘણું વિચાર્યા પછી એમ લાગે છે કે (૧) કાં તો જીવ કર્મનો કર્તા નથી અથવા (૨) કર્મનો કર્તા છે તો એ કર્તાપણું તેનું કાયમનું છે.

પ્રથમ વિકલ્પ વિચારતાં કર્મનું કર્તાપણું જીવમાં ઘટિત ન થતાં અન્ય-અન્યમાં ઘટે છે. ૧) કર્મ – કર્મનો કર્તા છે. ૨) કર્મનો સહજ સ્વભાવ છે કે તે આત્મા પર આવ્યા કરે છે. ૩) પ્રકૃતિ જ કર્મબંધ કરે છે અને ૪) ઈશ્વરપ્રેરિત કર્મ બંધાય છે.

આ ચારેય કારણોને જોતાં એમ લાગે છે કે જો જીવ કર્મ કરતો નથી, તે અકર્તા છે તો તે બંધાયેલો પણ નથી. જે બંધાયેલો છે તેને મુક્ત થવાની ઈચ્છા હોય. પણ બંધન નથી તેને મુક્તિ પણ શાની? તેથી તે મોક્ષનો પુરુષાર્થ શા માટે કરે? વળી જે કંઈ કરી શકતો જ ન હોય તે

મોક્ષનો પુરુષાર્થ પણ કેમ કરી શકે? તેનામાં કંઈ પણ કરવાનું સામર્થ્ય જ નથી.

બીજો વિકલ્પ, આત્મા કર્મનો કર્તા છે. તો તે તેનો સ્વભાવ ઠરે છે. જે સ્વભાવ છે તે જીવથી જુદો ન પડે. તો કર્મનું કરવાપણું જીવમાં હંમેશાં રહે જ, તે જીવથી દૂર ન થાય અને એમ જ છે તો પણ જીવનો મોક્ષ ન સંભવે.

માટે હે ગુરુદેવ! આપ મોક્ષના પુરુષાર્થની પ્રેરણા આપો છો તે પણ વ્યર્થ ઠરે છે. મારા મનની આ બધી જ શંકાઓ મને મૂંઝવી રહી છે માટે આપ કૃપા કરી મને સમાધાન આપો.

અહીં શિષ્યના પ્રશ્નોથી, એની તત્ત્વવિચારણાથી એ સ્પષ્ટ પ્રતીત થાય છે કે શિષ્ય દર્શનનો અભ્યાસી છે પણ દાર્શનિકોની પરસ્પર વિરોધી માન્યતાઓથી તે મૂંઝાઈ ગયો છે. ગુરુદેવ તત્ત્વાનુભવી છે. ધર્મનાં ઊંડાં રહસ્યોનાં જાણકાર છે. તેઓ સમજે છે કે દર્શનની ચરમ પરિણતિ ધર્મ છે. જ્યાં દર્શન વિરોધી મતોના કારણે અસમંજસતા ઊભી કરે છે ત્યાં ધર્મ પરસ્પર સામંજસ્ય સ્થાપી તત્ત્વનાં રહસ્યો સરળતાપૂર્વક સમજાવે છે, એટલે જ ધર્મમય તત્ત્વને જાણવા માટે શિષ્ય ગુરુદેવને વિનવી રહ્યો છે.

શિષ્યની વિનંતીનો સ્વીકાર કરી ગુરુદેવ શું ફરમાવશે તે અવસરે....

e

હોય ન ચેતન પ્રેરણા....!

વીતરાગ પરમાત્મા, અનંતજ્ઞાની, અનંતદર્શની, પ્રભુ વીર જગતના ભવ્ય જીવો સમક્ષ અમૃતમય વાણીનો પ્રવાહ વહાવતાં, ભવ્યાત્માઓને મોક્ષનો માર્ગ બતાવી ગયા છે. મોક્ષમાર્ગની આરાધના સમ્યગ્દર્શન, સમ્યગ્જ્ઞાન અને સમ્યગ્ચારિત્રથી થાય છે.

આ ત્રિ-રત્નની આરાધના કરનાર જીવ ક્રમશઃ અકર્તા ભાવને પ્રાપ્ત થતો જાય છે. આત્મ-વિશુદ્ધિ વધતી જાય, તેમ-તેમ વધતી આત્મસ્થિરતા નિષ્કામતામાં પરિણમે અને કર્મબંધ ઓછા થાય. જીવના સત્ પુરુષાર્થ વડે જ આ સાધી શકાય છે. જીવ વિરાધક માર્ગે પુરુષાર્થ કરે તો કર્મોના થોક વધતા જાય પણ આરાધક માર્ગમાં પુરુષાર્થી બને તો કર્મનો નાશ થવા સાથે નવા કર્મબંધ પણ ઓછા થાય.

જિજ્ઞાસુ શિષ્યના મનમાં એ જ શંકા છે કે શું કર્મબંધનો પુરુષાર્થ જીવ વડે જ થાય છે કે અન્ય કોઈ કારણ છે? અર્થાત્ જીવ કર્મનો કર્તા છે કે નહીં? આ પ્રશ્ન ગુરુદેવ સમક્ષ રાખ્યો છે. ગુરુદેવ ઉત્તર આપે તે પહેલાં આપણે આ વિષયમાં થોડો વિચાર કરીએ-જીવના કર્તાપણા વિષે જુદી-જુદી દૃષ્ટિથી વિચારવું આવશ્યક છે. જૈન પરંપરાનો સ્યાદ્વાદ સિદ્ધાંત નયાત્મક છે. પ્રત્યેક વસ્તુને જુદા-જુદા નયોથી અભ્યાસીને જ નિર્ણય આપે છે. તેમાં મુખ્ય નય બે, વ્યવહારનય અને નિશ્ચયનય. વળી તેના વિવિધ પ્રકાર. વ્યવહારનયથી બે પ્રકારે વિચારાય.

૧) વ્યવહારનયે આત્મા, જડ કર્મનો કર્તા છે. કર્મસહિત આત્મા રાગ-દ્વેષ કરે છે. કર્મના ઉદયે જીવને રાગ પણ થાય અને દ્વેષ પણ થાય. રાગ-દ્વેષમાં જીવ ભળી જઈ પોતે રાગરૂપે પરિણમવા માંડે. તેથી આત્મ-પ્રદેશમાં સ્પંદન થાય અને એ સ્પંદન, શરીરે તેલ લગાવેલ માણસ ધૂળની રજને ગ્રહણ કરી લે છે તેમ – વાતાવરણમાં રહેલ કર્મ યોગ્ય પરમાણુઓને

ગ્રહણ કરે છે, અને તે આત્મા સાથે ક્ષીર-નીરની જેમ બંધાઈ જાય છે. આમ એ જડ કર્મનો કર્તા થયો.

૨) વ્યવહારનયે આત્મા ગ્રામ, નગર, ઘટ-પટ આદિ પદાર્થોનો કર્તા છે. વ્યવહારમાં જેટલા પદાર્થો બને છે તે કોઈકના દ્વારા બનતા આપણે જોઈએ છીએ. વળી એ જાતનો શબ્દપ્રયોગ પણ થાય છે કે આ ઘડો કુંભારે બનાવ્યો. આ મકાન કડિયાઓએ બનાવ્યું. આ કામ મેં કર્યું, એમ ઉપચારથી, આમ જ વ્યવહાર થાય છે. વાસ્તવમાં જોઈએ તો જે કાર્ય જે પરમાણુઓથી બન્યું તે પરમાણુઓ તે-તે રૂપ પરિણમવાની યોગ્યતાવાળા હતા અને વ્યક્તિનું નિમિત્ત પામીને પરિણમ્યા. જેમ કે માટીનો ઘડો બન્યો. માટીમાં ઘડો બનવાની યોગ્યતા હતી અને કુંભાર તેનું નિમિત્ત બન્યો અને વ્યવહારથી એમ જ કહેવાય કે ઘડો કુંભારે બનાવ્યો. તો વ્યવહારનયે આત્મા પદાર્થોનો કર્તા છે.

૩) અશુદ્ધ નિશ્ચયનયે આત્મા ચેતન કર્મોનો કર્તા છે. વાસ્તવમાં કર્મો તો જડ છે. પણ જડ કર્મોનું નિમિત્ત પામી આત્મામાં રાગાદિ ભાવો થાય છે, આત્મા તે ભાવોને કરે છે. તેથી રાગાદિને ચેતન કર્મ કહ્યાં. આ રાગાદિ એ જીવનો પોતાનો સ્વભાવ નથી, પણ જીવનો વિકાર છે. તેથી અશુદ્ધ નિશ્ચયનયે આત્મા રાગાદિનો કર્તા છે.

૪) શુદ્ધ નિશ્ચયનયે આત્મા નિજ સ્વભાવરૂપ અનંત જ્ઞાનાદિનો કર્તા છે. અનંતજ્ઞાન આત્માનો ગુણ છે. ગુણમાં પર્યાયો થયા કરે છે. જીવ જ્ઞાનના પર્યાયોને કરે છે તેથી શુદ્ધ નિશ્ચયનયે એ જ્ઞાનાદિનો કર્તા છે.

૫) પરમ શુદ્ધ નિશ્ચયનયે આત્મા અકર્તા છે. આત્મા તેના સહજ સ્વરૂપમાં અખંડ અને અવિકારી છે. સ્વભાવ છે તે ત્રિકાળી સત્ય છે. તેને કરવો પડે નહીં. પાણીમાં રહેલી શીતળતા પાણીમાં હોય જ. શીતળતા માટે પાણીને કંઈ કરવું પડતું નથી. તેમ આત્મામાં રહેલ ત્રિકાળી સ્વભાવ પરમ પારિણામિક ભાવ છે તે માટે તેને કંઈ કરવાપણું નથી. તેથી પરમ શુદ્ધ નિશ્ચયનયે આત્મા અકર્તા છે.

આ રીતે જીવ સાથે કર્તાપણું કેટલીક દૃષ્ટિથી ઘટી શકે છે અને કેટલીક દૃષ્ટિથી જીવ અકર્તા છે. સ્યાદ્વાદ સિદ્ધાંત જીવને કર્તા અને અકર્તા બંને માને છે. નાટક સમયસારમાં બનારસીદાસ આ તત્ત્વ સમજાવે છે –

ગ્યાન સરુપી આતમા, કરે ગ્યાન નહિ ઔર

દરબ કરમ ચેતન કરૈ, યહ વિવહારી દૌર....

જ્ઞાન સ્વરૂપી આત્મા જ્ઞાન સિવાય બીજું કંઈ કરતો નથી પણ જે એમ કહેવાય છે કે દ્રવ્યકર્મ ચેતન કરે છે તે વ્યવહારનયથી છે. બનારસીદાસ પણ નિશ્ચયથી આત્માને જ્ઞાનનો કર્તા કહે છે અને વ્યવહારથી કર્મનો કર્તા કહે છે.

આ બધી જ માન્યતાઓને લક્ષ્યમાં રાખી ગુરુદેવ પોતાના તરફથી શિષ્યને સમાધાન આપે છે :

હોય ન ચેતન પ્રેરણા, કોણ ગ્રહે તો કર્મ?

જડ સ્વભાવ નહીં પ્રેરણા, જુઓ વિચારી ધર્મ...૭૪...

શિષ્યે શંકા કરતાં કહ્યું હતું કે 'કર્તા જીવ ન કર્મનો' તેના ઉત્તરમાં ગુરુદેવ ફરમાવે છે કે અવકાશમાં રહેલ કર્મવર્ગણાનાં પુદ્‌ગલોને આત્મા તરફ ખેંચાઈને આવવામાં કોણ પ્રેરિત કરે છે? આત્મામાં જ્યારે રાગદ્વેષનાં સ્પંદન થાય, આત્મા કંઈક ભાવ કરે ત્યારે એ ભાવોના તરંગો બહાર આવે છે, અને અવકાશમાં વિહરતાં કર્મવર્ગણાનાં પુદ્‌ગલોમાં ખળભળાટ પેદા કરે છે. તે તો બિચારાં પોતાની સહજ સ્થિતિથી વાતાવરણમાં વિહરતાં હોય, બહારથી શરીરને સ્પર્શી-સ્પર્શીને ચાલ્યાં જતાં હોય, શરીર-મન કે આત્માને કંઈ અસર કરતાં ન હોય, પણ આત્માના રાગાદિ ભાવોના તરંગો શરીરથી બહાર આવી કર્મવર્ગણાનાં પુદ્‌ગલોને આત્મા સાથે જોડવા પ્રેરિત કરે છે. તેથી કર્મ પુદ્‌ગલો ખેંચાઈને આત્મા સાથે લાગી જાય છે. આત્માની પ્રેરણા વગર આ થતું નથી.

આત્મામાં પડેલાં કર્મો પણ જડ છે. એ આત્માને ઉદયમાં આવે પણ

જીવ જો રાગાદિ ભાવો ન કરે તો માત્ર જડ કર્મોના ઉદયથી અન્ય કર્મોનો આશ્રવ થતો નથી. આત્મા પર પડેલાં અનંત-અનંત કર્મો ગમે તેટલાં શક્તિમાન હોય પણ તેના પોતામાં પ્રેરક શક્તિ નથી કે બહારનાં કર્મ પુદ્‌ગલોને પ્રેરિત કરે અને પોતા તરફ ખેંચે. આ દૃષ્ટિથી જીવ કર્મનો પ્રેરક ગણાયો પણ કર્તા નહીં.

જડ પદાર્થોમાં આ શક્તિ નથી. એ કોઈને પણ કોઈ રીતે પ્રેરિત કરી શકે નહીં. તમારી પાસે શાસ્ત્રનો ઉત્તમ ગ્રન્થ છે. તે વર્ષો સુધી ઘરના કબાટમાં પડ્યો રહે પણ અંદરથી તમને સ્વાધ્યાય કરવાના ભાવ ન જાગે અને ગ્રન્થ હાથમાં ન લ્યો તો ગ્રંથ તમને પ્રેરણા આપે નહીં કે ભાઈ! મને લે અને વાંચ. એ જ રીતે તમને ક્રોધ આવ્યો છે, પાસે લાકડી પડી છે, તો એ ઊછળીને તમારા શત્રુને વાગતી નથી પણ તમે હાથેથી ઉપાડીને ફેંકો તો જ એ કાર્ય કરે છે. અરે! કોઈ માણસ, શસ્ત્રોનું ગોડાઉન ભર્યું છે તેમાં જઈ, કોઈ માણસનું ખૂન કરી નાખે તો એક પણ શસ્ત્ર, પોતાની જગ્યાએથી ઊપડી તેને સજા આપે નહીં. કાયદાનાં હજાર પુસ્તકો પડ્યાં છે, તેની વચ્ચે જઈ ભયંકર અપરાધ કરનારની સાક્ષી, એ પુસ્તકો બની શકતાં નથી. આમ જડ પદાર્થમાં કોઈને પ્રેરિત કરવાની શક્તિ નથી.

જો એમ હોત તો ઘટ-પટ આદિ પદાર્થોમાં પણ રાગાદિ આવત અને તે પણ કર્મ બાંધવા માંડત, પણ આપણે કદી કોઈ જડ પદાર્થમાં ક્રોધ થતો જોયો નથી કે નથી એવા બીજા કોઈ ભાવો જોયા.

આમ કર્મબંધ આત્માની પ્રેરણાશક્તિથી જ થાય છે. એ શક્તિ જડમાં નથી. માટે જીવ કર્મનો કર્તા છે, અને સાથે બીજી વાત શિષ્યે કહી હતી કે 'કર્મ જ કર્તા કર્મ' એ પણ યોગ્ય ઠરતી નથી. ઉપર કહ્યું તેમ તેનામાં પ્રેરકશક્તિ નથી.

હવે શંકા કરનાર શિષ્યે ગાથાના ત્રીજા-ચોથા પદમાં જે કહ્યું હતું કે 'અથવા સહજ સ્વભાવ કાં, કર્મ જીવનો ધર્મ'. આ બંને વિકલ્પોનું ગુરુદેવ નિરાકરણ કરે છે :

જો ચેતન કરતું નથી, નથી થતાં તો કર્મ;

તેથી સહજ સ્વભાવ નહીં, તેમજ નહીં જીવ ધર્મ...૭૫...

કર્મ પોતાના સહજ સ્વભાવથી જ આત્મા સાથે બંધાય છે. એ વિકલ્પ કોઈ પણ રીતે ઘટિત થતો નથી. પહેલાં કહ્યું તેમ આત્મા રાગાદિ ભાવો કરે તો જ કર્મ ખેંચાય છે. રાગાદિ ભાવરૂપ ભાવકર્મ આત્મા કરે છે અને કર્મ પુદ્‌ગલરૂપ દ્રવ્યકર્મો જ્ઞાનાવરણીયાદિરૂપે પરિણત થાય છે. ભાવકર્મ કારણ છે, અને દ્રવ્યકર્મો તેનું કાર્ય છે. કારણ વિના કાર્ય સંભવે નહીં. તેથી કર્મો અનાયાસે આત્માને વળગી શકે નહીં. જો ચેતન રાગાદિ ન કરે તો કર્મો થાય નહીં.જે જીવો મોક્ષે પધાર્યા તે જીવો પણ જ્યાં સુધી રાગાદિ ભાવો કરતા હતા ત્યાં સુધી કર્મોનાં બંધનથી બંધાયેલા હતા અને નવાં કર્મો ઉપાર્જન કરતા જ હતા પણ જ્યારથી ચેતનના રાગાદિ ભાવરૂપ પ્રેરણા બંધ થઈ કે કર્મો રોકાઈ ગયાં.

આપણાં શાસ્ત્રોમાં એવા અનેક જીવોનાં દૃષ્ટાંતો છે. મુનિ ગજસુકુમારને Instant મુક્તિ જોઈતી હતી અને તેઓએ પ્રભુ પાસે ભાવો પ્રગટ કર્યા. પ્રભુ, લાંબા સમય સુધી પુરુષાર્થ કરું અને પછી મુક્તિ મળે એવું મારે નથી જોઈતું પણ મને તો Instant મુક્તિ જોઈએ છે. પ્રભુએ ફરમાવ્યું : ‘જા, સ્મશાનમાં જઈ, સર્વ પરભાવોને છોડી આત્મ-સ્વરૂપની રમણતામાં મગ્ન થઈ જા અને મુક્તિ લઈ લે.’

ગજસુકુમાર સ્મશાનમાં પધાર્યા. ચેતનાને પોતાનામાં જ વાળી દીધી, તેને મનાઈ કરી દીધી કે ‘તારી પ્રેરણાશક્તિને સંકેલી લે અને કંઈ પણ થાય, રાગાદિ નહીં કરવાના.’ બસ, ચેતન સમજી ગયો અને તેણે પોતાનો વ્યાપાર સંકેલી લીધો. પણ આત્મા પર પડેલાં કર્મો ચૂપ કેમ બેસે! એમણે તો પોતાનો પ્રભાવ બતાડવા માંડ્યો. આત્મા શરીર પર રાગ કરે અને નિમિત્ત પર દ્વેષ કરે, એવો ઉદય આવ્યો. પણ ચેતન પોતાનામાંથી એક તસુ ભાર ખસી શકે તેમ ન હતો. મનાઈ હુકમ હતો. અને તેણે ઉદયને ગણકાર્યો નહીં. તે તરફ જોયું જ નહીં. પોતે કંઈ કર્યું જ નહીં.માત્ર પોતે

પોતામાં જ રહ્યા અને ગજસુકુમારને Instant મોક્ષ મળી ગયો.

બધાં જ નિમિત્તો, કર્મબંધ કરાવે તેવાં હતાં પણ ‘જો ચેતન કરતું નથી, થતાં નથી તો કર્મ’ આ ઉક્તિને તેમણે સાર્થક કરી બતાવી.

ગુરુદેવ પણ એ જ ફરમાવે છે કે આમ હોવાથી કર્મ પોતાની મેળે અનાયાસ આત્મા સાથે બંધાય તેવો તેનો સહજ સ્વભાવ ઠરતો નથી.

બીજી વાત, જો તું એમ કહે છે – કર્મ કર્યા કરવાં તે જીવનો ધર્મ છે તો તે વાત પણ યુક્તિ-સંગત નથી. ધર્મ તે એનું નામ કે જે દ્રવ્યથી જુદો ન પડે. સાકરની મીઠાશ તેનાથી કદી અલગ થતી નથી. કોટિ ઉપાયે પણ તેમ થઈ શકે નહીં. એ જ રીતે કર્મ કરવાં એ જો જીવનો ધર્મ જ હોય તો કર્મબંધ કરતો આત્મા કદી અટકે નહીં અને કદી કોઈ જીવનો મોક્ષ સંભવે નહીં. એ કરેલાં કર્મોથી અકળાય નહીં, કારણ સ્વભાવ સહજ હોય.

વળી આત્મા કર્મને ગ્રહણ કરનાર કર્તા છે અને કર્મ ગ્રાહ્ય પદાર્થ છે. તો ગ્રાહક અને ગ્રાહ્ય પદાર્થ ક્યારેય એક થઈ જતા નથી. બંનેનો અવિનાભાવ સંબંધ નથી પણ સંયોગ સંબંધ છે. તેથી હંમેશાં સાથે રહેનાર નથી. વળી આત્માના શુદ્ધ સ્વરૂપમાં કર્મનું કર્તાપણું નથી. આ તો અજ્ઞાને કરી જીવ એ પરિણામને પરિણમે છે. તો અજ્ઞાન એ મોટામાં મોટો ભ્રમ છે. કર્મ કદી કાયમ ટકી શકે નહીં અને એ સર્વથા ત્યાજ્ય જ છે.

આમ કર્મનું કર્તાપણું એ જીવનો ધર્મ નથી. અહીં શિષ્યે કરેલી બે શંકાઓનું નિરાકરણ ગુરુદેવે કર્યું. એક કર્મને સહજ સ્વભાવે આત્મામાં આવવાપણું તેણે માન્યું હતું તે અને બીજું, કર્મ કરવા એ જીવનો ધર્મ છે.

હજુ આ વિષયમાં શિષ્યે ઊભા કરેલ બીજા પ્રશ્નો છે. તેનું સમાધાન સદ્‌ગુરુદેવ કેમ આપશે તે અવસરે.....

અસંગ છે પરમાર્થથી....!

વીતરાગ પરમાત્મા, અનંતજ્ઞાની, અનંતદર્શની, પ્રભુ વીર જગતના ભવ્ય જીવો સમક્ષ અમૃતમય વાણીનો પ્રવાહ વહાવતાં, ભવ્યાત્માઓને મોક્ષનો માર્ગ બતાવી ગયા છે. મોક્ષમાર્ગની આરાધના સમ્યગ્દર્શન, સમ્યગ્જ્ઞાન અને સમ્યગ્ચારિત્રથી થાય છે.

આ ત્રિ-રત્નની આરાધના, ચૈતન્યની અનુભૂતિ કરાવે છે. ચૈતન્યનું અર્થક્રિયાકારિત્વ શું છે તે સમજાવે છે. દરેક દ્રવ્યને પોતાની સહજ સ્થિતિમાં જે પરિણમન છે તે તેનું અર્થક્રિયાકારિત્વ છે અર્થાત્ દ્રવ્યમાં સાર્થક ક્રિયા થઈ રહી છે.

શિષ્યના મનમાં ઉદ્ભવેલી શંકા પાછળ આ રહસ્ય છે કે આત્મા કંઈ પણ કરવા સમર્થ છે કે નહીં? આત્માનું ચૈતન્યત્વ ક્યાં સુધી કાર્યકારી છે? આજ સુધી જીવે જડની ક્રિયાઓને જ જાણી છે. આત્માની ક્રિયા વિશે અજાણ છે માટે જ આ શંકા થવી સ્વાભાવિક છે.

ગઈ કાલે જ એ વાત આપણે વ્યવહારનય અને નિશ્ચયનયથી વિચારી. આત્માનું ભિન્ન-ભિન્ન પ્રકારે કર્તુત્વ અને અંતે અકર્તુત્વ છે. તેમજ શિષ્યની શંકાઓનું સમાધાન પણ ગુરુદેવે આપ્યું. ચેતન પ્રેરણા કરે તો જ કર્મ થાય અને જો કંઈ ન કરે તો કર્મ થાય નહીં. બહુ સીધો હિસાબ છે. રાગ-દ્વેષ જીવનો સ્વભાવ નથી છતાં વિભાવમાં જઈ એ કર્યા જ કરે છે અને તેથી કર્મો આવ્યાં જ કરે છે. રાગાદિ ભાવો કરવાનું જીવ છોડી દે પછી કર્મ નહીં આવે.

આ જ વિષયમાં શિષ્યે કહ્યું હતું કે 'આત્મા સદા અસંગ' છે. અસંગી આત્મા સર્વ સંગથી રહિત હોય પછી એ કર્મ કઈ રીતે ઉપાર્જન કરે? ગુરુદેવ ઉત્તર આપે છે.

કેવળ હોત અસંગ જો, ભાસત તને ન કેમ?
અસંગ છે પરમાર્થથી પણ, નિજ ભાને તેમ...૭૬...

અસંગભાવ એટલે સર્વ-સંગ પરિત્યાગ. જેને બીજા શબ્દોમાં નિગ્રંથ દશા કહેવાય છે. બાહ્ય-અભ્યંતર ગ્રંથિનું છૂટી જવું તે છિ નિર્ગ્રંથતા. શ્રીમદ્જીએ પણ નિર્ગ્રંથદશા એટલે સર્વ સંબંધોના તીક્ષ્ણ બંધનનો ત્યાગ એમ કહ્યું છે.

ગ્રંથ એટલે ગાંઠ, બાહ્ય અને આભ્યંતર ગાંઠોનો ઊંડો સંબંધ છે. જીવ જ્યાં જન્મ ધારણ કરે, તેમાંય મનુષ્યભવમાં આવે ત્યાં તેના કેટલાક સંબંધો અનાયાસે હોય છે કે જે આ જન્મમાં બાંધવા પડતા નથી. જે પૂર્વજન્મના ઋણાનુબંધના કારણે જ મા-બાપ, ભાઈ-બહેન અને અન્ય કુટુંબીજનો સાથેના સંબંધો જન્મતાંની સાથે જ બંધાઈ જાય છે. સ્નેહી-મિત્રો વગેરેના સંબંધો સમજપૂર્વક બાંધતો હોય છે. અર્થાત્ કંઈક ગાંઠ વાળી. શાની ગાંઠ વાળી? જેની સાથે સંબંધ બાંધ્યો તેના રાગ ભાવ સાથે પોતાના રાગની ગાંઠ વળે ત્યારે જ સંબંધ બંધાય છે. એ જ રીતે શત્રુતાના સંબંધો પણ છે. ત્યાં જીવ દ્વેષની ગાંઠ વાળે છે આ છે ગ્રંથિ. જીવને નિર્ગ્રંથદશાની પ્રાપ્તિમાં આ ગાંઠો નડે છે.

આત્માના ધ્યાનમાં પરોવાઈ જવું હોય તો પરોવાઈ શકતો નથી. સોયમાં પરોવવાના દોરામાં ગાંઠ હોય તો દોરો સોયમાં આવે નહીં. અરે! પરોવ્યા પછી દોરામાં ગાંઠ પડી તો કપડું સીવો તેમાં એ દોરો પસાર થઈ શકે નહીં! બંધુઓ! જ્યાં-જ્યાં ગાંઠો છે ત્યાં-ત્યાં આમ જ છે. ગાંઠ વિકાસને રૂંધી નાંખે છે. આગળ વધવા દે નહીં. પણ આપણી અવળાઈ તો જુઓ! જીવને રાગ-અને દ્વેષ બંન્નેની ગાંઠો વધારવી ગમે છે. રાગના જેટલા સંબંધો વધે તે વધારવાની ઈચ્છાવાળો છે, અને દ્વેષના સંબંધોને વધુ મજબૂત કરવાની ભાવનાવાળો છે આ જીવ.

આ રાગ-દ્વેષની ગાંઠોને ઢીલી પાડી છોડી નાખવાનો કે કાપી નાખવાનો પુરુષાર્થ એ જ નિગ્રંથ-દશા પામવાનો પુરુષાર્થ છે. સાથે-સાથે આંતરિક નિર્ગ્રંથતા પણ પ્રાપ્ત કરવાની છે. તે વિભાવોનો ત્યાગ એટલે કે રાગ-દ્વેષના ત્યાગથી જ પ્રાપ્ત થાય છે. આમ રાગ-દ્વેષની મંદતા તે જ નિગ્રંથ દશા. એ છે સર્વ સંગ પરિત્યાગ. બહારથી સ્નેહી સ્વજનો પરિગ્રહ આદિનો ત્યાગ અને અંતરથી રાગાદિ મમત્વનો ત્યાગ. આવી અસંગ દશા જીવમાં આવે ત્યારે જ તેને સ્વનો અનુભવ થાય.

સર્વોચ્ચ અસંગ દશામાં તો એક કર્મ પરમાણુની પણ સ્પર્શના રહેતી નથી. શ્રીમદ્જીના જ શબ્દોમાં –

એક પરમાણુ માત્રની ન મળે સ્પર્શતા,
પૂર્ણ કલંક રહિત અડોલ સ્વરૂપ જો....

જ્યાં જીવને સર્વ પરમાણુઓનો સંગ છૂટી જાય છે-એ છે અસંગ દશા. કર્મ પરમાણુઓથી ઘેરાયેલો જીવ જ સંસારમાં ભમે પણ આત્મવિકાસની સર્વોચ્ચ સ્થિતિમાં કર્મ સહિત, સર્વ પરમાણુઓ છૂટી જાય. મન-વચન-કાયા અને કર્મ જે સર્વ પુદ્ગલ રૂપ છે તે ચૈતન્ય આત્માથી સર્વથા અલગ થઈ જાય છે. ત્યાં આત્મા સંપૂર્ણ કલંકરહિત થાય છે અને અખંડ, નિશ્ચલ સ્વરૂપની પ્રાપ્તિ થાય છે. આનું નામ છે સર્વથા નિગ્રંથદશા, અને એ છે અસંગ દશા.

ગુરુદેવ ફરમાવી રહ્યા છે કે જો જીવની આ દશા હોત તો તેને એ દશાનો અનુભવ જરૂર થયો હોત. પણ આજ સુધીનો અનુભવ શું છે? આત્માને કોઈ રંગ કે સંગ ન લાગ્યો હોય એવો અનુભવ કર્યો છે ખરો?

બંધુઓ! આપણે આપણા જીવનકાળના અનુભવનો વિચાર કરીએ તો સર્વ અનુભવો વ્યક્તિ કે વસ્તુના સંગથી જ જન્મેલા છે. પરપદાર્થની પ્રીતિ અને તેની સાથેનો ગાઢ સંયોગ જ આવા અનુભવોનું કારણ બન્યાં છે. વિશ્વમંચ પર આ સિવાય કયા અનુભવો છે? વધુ ઉંમરવાળો વ્યક્તિ એમ કહે કે હું ઘણો અનુભવી છું. મેં ઘણી લીલી-સૂકી જોઈ નાંખી. તે બધું શું છે? ધન મેળવ્યું કે ગુમાવ્યું! સંસારના સંબંધોમાં સુખ મળ્યું કે દુઃખ મળ્યું. જગતના પદાર્થોને જોયા, જાણ્યા અને માણ્યા. બસ, આ જ છે જીવનનો અનુભવ. આ બધા જ અનુભવો પરના સંગે જ પામ્યો પણ આત્માની અસંગ દશાનો અનુભવ થયો નથી.

વાસ્તવમાં આત્મા અસંગ જ છે પણ જીવ સ્વ-સ્વરૂપમાં ઠરે તો જ એ દશાનો અનુભવ કરી શકે. કવિવર બનારસીદાસ આત્માની અસંગ દશાનું વર્ણન કરતાં કહે છે –

જબહી તેં ચેતન વિભાવસૌં ઉલટિ આપુ,
સમૈ પાઈ અપનૌ સુભાઉ ગહિ લીનૌ હૈ,
તબહી તેં જો જો લેને જોગ સો સો સબ લીનૌ,
જો જો ત્યાગ જોગ સો સો સબ છાંડિ દીનૌ હૈ.
લેબેકૌ ન રહી ઠૌર ત્યાગિવેકૌ નાંહિ ઓર,
બાકી કહા ઉબરયૌ જુ કારજુ નવીનૌ હૈ.
સંગ ત્યાગિ અંગ ત્યાગિ વચન તરંગ ત્યાગિ,
મન ત્યાગિ બુદ્ધિ ત્યાગિ આપા સુદ્ધ કિનૌ હૈ.

જ્યારથી આત્માએ વિભાવ પરિણતિને છોડી, નિજ સ્વભાવને ગ્રહણ કરી લીધો છે, ત્યારથી ગ્રહણ કરવા યોગ્ય ગ્રહણ કરી લીધું અને છોડવા યોગ્ય છોડી દીધું છે. હવે ગ્રહણ કરવાનું કંઈ બાકી નથી રહ્યું અને છોડવાનું પણ નથી રહ્યું, તેમજ કોઈ નવું કાર્ય કરવા જેવું પણ નથી રહ્યું. સર્વ પરિગ્રહ, શરીર અને વચનના તરંગોનો ત્યાગ કરી દીધો, વિકલ્પો તજી દીધા, બુદ્ધિને છોડી દીધી અને આત્માને શુદ્ધ કરી લીધો. આ છે અસંગ દશા. આત્માનું મૌલિક સ્વરૂપ આ જ છે. જીવ અંતર્મુખ થાય તો આ સ્વરૂપની અનુભૂતિ કરી શકે છે.

ગુરુદેવ કહે છે, હે શિષ્ય! આમ આત્મા અસંગ સ્વરૂપ હોવા છતાં અત્યારે તારા અનુભવમાં આવતો નથી તેથી એ નિશ્ચિત થાય છે કે એ અશુદ્ધ છે, સમલ છે, સંગી છે અને તેથી જ કર્મનો કર્તા પણ છે.

શિષ્યનો એક વિકલ્પ હજુ બાકી છે : 'અથવા ઈશ્વરપ્રેરણા' એમ કહી કર્મનો કર્તા જીવ નહીં પણ ઈશ્વર છે એમ કહેવા માંગે છે. ગુરુદેવ તેનું સમાધાન આપે છે :–

કર્તા ઈશ્વર કોઈ નહીં, ઈશ્વર શુદ્ધ સ્વભાવ;
અથવા પ્રેરક તે ગણ્યે, ઈશ્વર દોષ પ્રભાવ...૭૭...

પ્રથમ તો એ વિચારવું ઘટે કે ઈશ્વર કોને કહીએ? જે દર્શનો ઈશ્વરમાં વિશ્વાસ કરે છે તેઓ આ વિશ્વની સર્વોચ્ચ તથા એક, અદ્વિતિય શક્તિ તે ઈશ્વર, એમ માને છે. વળી જેમણે અમાપ ઐશ્વર્ય પ્રાપ્ત કર્યું છે તે ઈશ્વર.

ઐશ્વર્ય અર્થાત્ ભૌતિક ધનસંપત્તિ નહીં પણ આત્માની જે અલૌકિક, અપરિમિત, આનંદમય દશા એ જ છે ઈશ્વરનું ઐશ્વર્ય. આવી દશા જે પામી ગયા તે પોતાના શુદ્ધ, પરમશુદ્ધ સ્વભાવને પામી ગયા. આવી શક્તિના ધારક ઈશ્વર, પરભાવમાં એક ક્ષણ માટે પણ ન જાય. તેઓ માત્ર પોતાના અખૂટ ઐશ્વર્યનો આનંદ હંમેશાં માણતા હોય.

બંધુઓ! પરમ શુદ્ધ દશા જેઓ પામ્યા છે તેઓ નિરંતર અદ્‌ભૂત પરમાનંદની મસ્તીમાં જ હોય. તેને માણવામાં એટલા તન્મય હોય કે તેમાંથી બહાર નીકળે જ નહીં. સંસારની ભૌતિક સંપત્તિ ધારક Multimillionaire જે સુખને ન માણી શકે તે સુખને ઈશ્વર માણતા હોય. કારણ એ છે કે ભૌતિક સંપત્તિ ગમે તેટલી હોય પણ માનવ બધી સંપત્તિને ભોગવી શકતો નથી. તેની પાસે જેટલું છે તેમાંથી પોતાને ભોગવવાની એક સીમા હોય છે. અંદર બધું જ ભોગવી લેવાની તૃષ્ણા પડી હોવા છતાં સમય, શક્તિ તેને ઓછાં પડે કે એ બધો જ ભોગ ન કરી શકે. પણ આત્માના ઐશ્વર્યને પામનાર વિશુદ્ધ આત્મા બધી જ આત્મસિદ્ધિનો ભોગવટો કરતો હોય, અર્થાત્ તે સમયે-સમયે પોતાના અનંતજ્ઞાનાદિ ગુણોને અનુભવતો હોય. વળી આ અનુભવ એટલો ગહન હોય કે તેમાંથી એ આત્મા બહાર નીકળે જ નહીં.

જ્યારે ઈશ્વરનું સ્વરૂપ આવું છે તો તેઓ પોતાના નિજાનંદની મોજ મૂકીને શા માટે જગતના જીવોના કર્મોના કર્તા થવા જાય? વળી એક ક્ષણ માની લઈએ કે એ આત્મભાવની રમણતામાંથી બહાર નીકળી જીવોને કર્મ કરવાની પ્રેરણા આપે તો પ્રશ્ન એ થાય છે કે તેનામાં આવું કંઈ કરવાની ઈચ્છા કેમ થઈ? એ ત્યાં થાકી ગયો, કંટાળી ગયો અને તેને કંઈ કરવાનું મન થયું-એમ કહીએ તો ઈશ્વર પર કેવો મોટો દોષ આવે?

એક સાધક આત્મા, આત્મસાધનાના પુરુષાર્થમાં છે તે પણ અદમ્ય ઉત્સાહથી વર્ષો સુધી પુરુષાર્થ કર્યા જ કરે છે, થાકતો નથી, કંટાળતો નથી તો જેણે સંપૂર્ણતા પ્રાપ્ત કરી લીધી તે જો પોતાની સ્થિતિથી થાકે કે કંટાળે તો તે સામાન્ય માણસની કક્ષામાં મૂકાઈ જાય. વળી જે કૃતકૃત્ય થઈ ગયો હોય તે જ ઈશ્વર! જેને કંઈ કરવાપણું બાકી છે તે ઈશ્વર નહીં! ઈશ્વર તો

નિષ્કામ હોય.

એક બીજો પ્રશ્ન! ઈશ્વર જીવને કર્મ કરવાની પ્રેરણા આપે તો એકને સારા કર્મની અને બીજાને ખરાબ કર્મની, એક ને પુણ્યની અને બીજાને પાપની, આવી પ્રેરણા શા માટે આપે? જો આમ કરે તો તે પક્ષપાતી ન કહેવાય? સામાન્ય સમજદાર પુરુષ પણ કોઈ પ્રત્યે પક્ષપાત ન કરે, તો અદ્‌ભૂત સામર્થ્ય ધરાવનારો ઈશ્વર, જીવો પ્રત્યે પક્ષપાત કરે? વળી પાપ કરનારો દુ:ખી થાય, તેમાં ઈશ્વરને શું મજા આવતી હશે? ઈશ્વર એવું ઈચ્છે કે પોતાનાથી પ્રેરાઈને કોઈ કર્મ કરે અને દુ:ખી થાય?

વળી ઈશ્વરમાં જગતનું કર્તુત્વ માનીએ કે આ સૃષ્ટિ ઈશ્વરે બનાવી છે, કારણ કોઈપણ ચીજ બનાવ્યા વગર બનતી નથી. ત્યાં પણ પ્રશ્ન થશે કે ઈશ્વરને કોણે બનાવ્યો? જો એને બનાવનાર કોઈ બીજો ઈશ્વર હોય તો વળી પાછો એ જ પ્રશ્ન! આમ પ્રશ્નનો અંત નહીં આવે! અને ઈશ્વર સ્વયંભૂ અર્થાત્ પોતાની મેળે ઉત્પન્ન થયો તેમ માનીએ, તો સૃષ્ટિ પણ પોતાની મેળે બને તેમાં શું વાંધો? આમ અનેક શંકાઓ જન્મવા માંડશે.

સમગ્ર રીતે જોતાં ઈશ્વરનું કર્તુત્વ કોઈ પણ દૃષ્ટિએ ઘટી શકતું નથી. ઈશ્વરને કર્મનો કર્તા માનવા જતાં તે ઈશ્વર ન રહેતાં, સામાન્ય માનવ બની જાય છે તથા સામાન્ય માનવની એ તાકાત નથી કે કોઈને કર્મની પ્રેરણા આપી શકે.

ગુરુદેવે શિષ્યના મનમાં રહેલ ઈશ્વર કર્તુત્વની માન્યતાનું નિરાકરણ કરી એ સમજાવ્યું કે ઈશ્વર કર્મનો કર્તા નથી. આ વિષયના સર્વ વિકલ્પોનું સમાધાન આપ્યા પછી આત્માની વાસ્તવિક સ્થિતિ શું છે? આત્મા ક્યાં સુધી કર્તા છે અને પછી ક્યારે એ અકર્તા છે, કેમ પોતે જ સામાન્ય માનવી અને પોતે જ ઈશ્વર બને તે અવસરે.....

e

ચેતન જો નિજ ભાનમાં...!

વીતરાગ પરમાત્મા, અનંતજ્ઞાની, અનંતદર્શની, પ્રભુ વીર જગતના ભવ્ય જીવો સમક્ષ અમૃતમય વાણીનો પ્રવાહ વહાવતાં, ભવ્યાત્માઓને મોક્ષનો માર્ગ બતાવી ગયા છે. મોક્ષમાર્ગની આરાધના સમ્યગ્દર્શન, સમ્યગ્જ્ઞાન અને સમ્યગ્ચારિત્રથી થાય છે.

આ ત્રિ-રત્નની આરાધના ક્રમશઃ જીવને સ્વભાવદશામાં સ્થિર કરે છે. એ સ્વભાવદશા વધતાં-વધતાં એક સમયે એવી સ્થિતિ આવે છે કે જ્યાં જીવનું કર્તુત્વ સમાપ્ત થઈ જાય છે.

આત્મા કર્મનો કર્તા છે કે નહીં? આ પ્રશ્ને શિષ્યના મનમાં અનેક વિકલ્પો ઊભા થયા અને ગુરુદેવે બહુ સચોટ શબ્દોમાં, સરળતાથી એ સર્વ વિકલ્પોનું સમાધાન કર્યું. શિષ્યના પ્રશ્નો વ્યવહારનયને આશ્રિત હતા, તેથી ગુરુદેવે પણ તેના ઉત્તરો વ્યવહારનયથી જ આપ્યા. જીવ સ્વતંત્ર છે. તેનું પરિણમન પણ સ્વતંત્ર છે. આ વાસ્તવિકતાને લક્ષ્યમાં રાખી હવે ગુરુદેવ નિશ્ચયનયથી આત્માનું અકર્તાપણું બતાવવા માગે છે.

ચેતન જો નિજ ભાનમાં, કર્તા આપ સ્વભાવ;

વર્તે નહિ નિજ ભાનમાં, કર્તા કર્મ પ્રભાવ...૭૮...

હે તત્ત્વજિજ્ઞાસુ શિષ્ય! ચેતનની પ્રેરણાથી કર્મ થાય છે એવું મેં કહ્યું હતું પણ તે જ્યાં સુધી ચેતનની બહિર્મુખ વર્તના છે ત્યાં સુધી જ. જો ચેતન પોતાના ભાવમાં, પોતાના ભાનમાં વર્તતો હોય અર્થાત્ નિજના જ્ઞાન, દર્શન, વીર્ય, સુખ આદિ ગુણોમાં રાચતો હોય તો એ પોતાના સ્વભાવનો જ કર્તા છે. સ્વભાવદશામાં સ્થિર હોય તો તેને કર્મબંધ નથી. આરાધક ભાવમાં રહેલ જીવ રાગાદિથી મુક્ત હોય. રાગાદિ છે ત્યાં કર્મબંધ છે, માટે આરાધક જીવને કર્મબંધ ન સંભવે!

આરાધના શું છે? જેને સ્થૂળ દૃષ્ટિએ, ધર્મના રાહે ચાલવું તે આરાધના, એમ કહીએ. તો ધર્મ શું? ક્રિયા-અનુષ્ઠાનો કે વ્રત-પ્રત્યાખ્યાનોને

આપણે ધર્મ કહેતા હોઈએ છીએ. જે વ્યક્તિ એ બધું કરતી હોય તેને ધર્મિષ્ઠ કહેતા હોઈએ છીએ. પોતે પણ પોતાને ધર્મિષ્ઠ તરીકે ઓળખાવતો હોય અને અન્ય એમ માને તેમ પણ ઈચ્છતો હોય. પણ ધર્મિષ્ઠ એટલે કોણ? ધર્મ + ઈષ્ઠ જેને ધર્મ સિવાય બીજું કશું જ પ્રિય નથી તે ધર્મિષ્ઠ. ધર્મ એટલે ઉપરના આચારો નહીં પણ પોતાનો ધર્મ. પોતે એટલે આત્મા. આત્માનો ધર્મ, આત્માનો સ્વભાવ, એ જેને પ્રિય છે તે ધર્મિષ્ઠ. ગીતામાં કહ્યું છે :

'स्वधर्मे निधनं श्रेयः परधर्मो भयावहः

આ અત્યંત માર્મિક સૂત્ર છે. આનો સ્થૂળ અર્થ તો માત્ર એટલો જ થાય કે પોતાના ધર્મમાં મૃત્યુ પણ ભલું, પારકો ધર્મ ભયનું કારણ છે.

સંપ્રદાયવાદી માનસ આનો અર્થ એવો કરશે કે આપણો કુળ-પરંપરાનો જે ધર્મ છે, તે ધર્મ ખાતર મરી ફીટવાની તૈયારી જોઈએ અને બીજાના ધર્મો તરફ દૃષ્ટિ કરીએ તો પણ ભય ઉત્પન્ન કરે. બંધુઓ! આ અર્થ તો સંપ્રદાયોમાં પરસ્પર વિદ્વેષ જગાડે. એક જૈન કહેશે, મારો ધર્મ જ સાચો અને અન્ય સર્વ ધર્મો ખોટા. એમ અન્ય સંપ્રદાયને માનનારો પણ એ જ કહેશે. અન્યના ધર્મને ખોટા કહેનારો ક્લેશ વહોરી લેશે. તો ગીતાના આ સૂત્રે તો વેર-ઝેર ઊભાં કર્યાં.

પણ બંધુઓ! સૂત્રને નહીં સમજનાર, ધર્મની વાસ્તવિક વ્યાખ્યા નહીં જાણનાર તથા સંપ્રદાયને ધર્મ માનનાર અજ્ઞાની જીવ જ આવો અર્થ કરે, એ અંતર્મુખ સૂત્રનો! શ્રીકૃષ્ણ એમ નથી કહેતા. સંપ્રદાય એ ધર્મ નથી. કુળ-પરંપરાની માન્યતા એ ધર્મ નથી. આપણા બાપ-દાદાએ જે સંપ્રદાયને માન્યો તે સંપ્રદાય ધર્મ નથી. પણ અહીં સ્વનો અર્થ છે આત્મા. આત્માનો શુદ્ધ સ્વભાવ તે સ્વધર્મ. આ સ્વધર્મમાં જ ઠરવાનું છે, મરવાનું છે. સ્વધર્મમાં મરી ગયા તો નિર્વાણ મળી જશે. તેથી તે શ્રેયસ્કર છે. અર્થાત્ શ્રી કૃષ્ણ કહે છે કે મર્યા પહેલાં સ્વધર્મને પામી લે, પછી મરજે તો ભવોભવની ભ્રમણા મટી જશે.

પરધર્મ અર્થાત્, આત્માથી અતિરિક્ત જે કંઈ છે તે બધું પર અને તેનો સ્વભાવ તે ધર્મ. પર પદાર્થોમાં રચ્યા રહેવું તે પરધર્મ. પર

પદાર્થોમાંથી સુખની આશા રાખવી તે પરધર્મ. જડ પદાર્થોની પ્રીતિ અને ઈન્દ્રિયોની આસક્તિ, આ છે પરધર્મ. તેમજ રાગાદિ ભાવો પણ જડ છે. રાગાદિ કરીએ તો છીએ જ પણ રાગ અને દ્વેષની પ્રીતિ પણ એટલી જ છે. રાગાદિ એ પોતાનો સ્વભાવ હોય તેમ માની તે કરવા જેવા છે, એવી જે માન્યતા છે તે જ ભયાવહ છે. એટલે જ શ્રીકૃષ્ણ કહે છે કે પરધર્મને પોતાના માનીને એ જ કરતો રહ્યો તો તે મહા-અનર્થની ખાણ છે.

આજ સુધી જીવ રખડ્યો. કર્મ કરતો રહ્યો અને ભોગવતો રહ્યો તેનું કારણ પણ એ જ છે કે જીવને જડના ધર્મો એવા રાગાદિ ભાવો બહુ પ્રિય લાગ્યા છે. તેનાથી પર થઈ જીવે કદી વિચાર્યું જ નથી કે મારો ધર્મ આ નથી પણ આનાથી ભિન્ન 'હું આત્મા છું' તો આત્માના ગુણો તે મારો ધર્મ અને તેને પ્રગટ કરવાનો પુરુષાર્થ એ જ ધર્મક્રિયા. આવા સ્વધર્મને સમજનાર નિજભાનમાં સ્થિત થાય છે.

શ્રીમદ્જીએ કહ્યું કે **'ચેતન જો નિજ ભાનમાં, કર્તા આપ સ્વભાવ.'** આત્મા રાગાદિ ભાવોમાં ન રહેતાં પોતાનામાં જ હોય તો તેનામાં સ્થિરતા હોય. જ્યાં રાગાદિ ભાવોનું કરવાપણું છે ત્યાં અસ્થિરતા છે, ચંચળતા છે. એ ચંચળતા જ આત્મ-પ્રદેશોમાં કંપન પેદા કરે અને કંપનના કારણે જ કર્મ-પરમાણુઓ ગ્રહિત થાય, તે જ કર્મબંધ. જો આત્મામાં સ્થિરતા હોય તો બહારના આકાશ-પ્રદેશોમાં ગમે તેટલા કર્મ-પરમાણુઓ હોય તે આત્મા પર આવી શકતા નથી. કર્મબંધ થતો નથી. એવી સ્થિતિમાં આત્મા માત્ર પોતાના સ્વભાવ એટલે જ્ઞાનાદિભાવોના પર્યાયોમાં જ પરિણત થયા કરતો હોય, નિજ-સ્વભાવની અનુભૂતિમાં જ રત હોય, તેથી તે નિજ સ્વભાવનો કર્તા છે તેમ કહીએ.

વળી **'વર્તે નહીં નિજ ભાનમાં, કર્તા કર્મ પ્રભાવ'** એમ કહીને વ્યવહારનયે આત્મા કર્મનો કર્તા પણ છે એ સિદ્ધ કરે છે. આત્મા જેવો પોતાના સ્વભાવથી બહાર નીકળ્યો કે તરત તેને કર્મ લાગ્યાં જ છે. સ્વભાવથી બહાર નીકળવું એટલે પરભાવમાં જવું. આત્માની જ્ઞાન પરિણતિ ક્યાંક ને ક્યાંક પરિણત થયા કરે છે. જો એ સ્વભાવમાં હોય તો અતિ ઉત્તમ, પણ સ્વભાવમાં ન રહે તો એ પરભાવમાં -જડભાવમાં તો હશે જ.

પાંચ ઈન્દ્રિયો અને છટ્ઠા મનનો સંગ કરી સમસ્ત જગતમાં ભટકશે.

વાસ્તવમાં જડ મન તો બિચારું ગમે ત્યાં ભટકે. એ કંઈ કરી શકતું નથી. જડને ક્યાં સંવેદન છે? એને ક્યાંય જઈને કંઈ ભોગવી લેવું નથી. મનની સામે ગમે તેટલા પદાર્થો આવે તે ભોગવી શકવાનું નથી. પણ જેને સંવેદન છે એ તો આત્માના જ્ઞાનમાં છે. જ્ઞાન મનને માધ્યમ બનાવીને ચૌદ રાજલોકમાં ભટકે છે, અને પછી બિચારા મનને તિરસ્કાર ખમવો પડે છે. આનંદઘનજી મહારાજે પણ મનને ઠપકાર્યું છે. તેઓ કહે છે –

રજની, વાસર, વસતિ, ઉજ્જડ, ગયણ, પાયાલે જાય,

સાપ ખાયે ને મુખડું થોથું, એહ ઉખાણો ન્યાય -હો કુંથુજિન

આ મન રાત કે દિવસ જોયા વિના, વસ્તી કે નિર્જન પ્રદેશની પરવા કર્યા વિના, ગગન કે પાતાલની પરિસીમાનો ભય સેવ્યા વિના, સર્વત્ર ભટકતું જ રહે છે. ભટકતા આ મનને પોતાને તો કાંઈ મળતું નથી. સાપ કોઈને ડંખ દે તો તેનું મુખ તો ખાલી ને ખાલી જ રહે છે. તેને કાંઈ સ્વાદ મળતો નથી.

બંધુઓ! આનંદઘનજી મહારાજે પણ એ જ વાત કરી. જડ મનને શું મળે? જ્ઞાન પરિણતિ અવળી પરિણમે છે, અને મનની સાથે જ્યાં ત્યાં આથડે. તેથી એને તો વિભાવનું પોષક કોઈ સંવેદન પણ મળે. રાગાદિ ભાવોનું પોષણ થાય. તેમાં વિભાવે પરિણમેલો જીવ સુખ માને પણ જડ મનમાં સંવેદન શક્તિ નથી. તેથી તે ગમે તેટલું ભટકે છતાં તેને કંઈ જ મળતું નથી.

હું તો કહીશ કે જડ મન સમજી જાય અને એ જ્યાં-ત્યાં ભટકતી જ્ઞાન-પરિણતિનો સંગ છોડી દે તો તેને તો જગતનો ઉપાલંભ ના સહેવો પડે! વાસ્તવમાં જડ મન જ્ઞાન પરિણતિને ખેંચીને ક્યાંય લઈ જઈ શકે નહીં. પણ જ્ઞાન જ આત્મામાં ન રહેતાં બહાર નીકળે છે ત્યારે માધ્યમ વિના તો ક્યાંય કોઈ વિષયોને ગ્રહણ કરી શકતું નથી. તેથી તે ઈન્દ્રિયો અને મનને હાથા બનાવી પોતે સ્વચ્છંદે વિહરણ કરે છે.

જ્યારે આવું સ્વચ્છંદે વિહરણ થાય ત્યારે તે કર્મોનો કર્તા બને છે. જે દોષો પોતામાં નથી એ પેદા કરે છે. તેથી ગુરુદેવે કહ્યું કે નિજભાન ગુમાવી,

આત્મા કર્મના દોષોથી દૂષિત થાય છે.

આમ કર્મના કર્તુત્વપદની સિદ્ધિ વ્યવહારનયથી કરી. સાથે-સાથે અન્ય દર્શનોની માન્યતા-આત્મા સર્વથા અબદ્ધ છે અને પ્રકૃતિ બંધ કરે છે, કર્મ અનાયાસે આવ્યા કરે છે, કર્મ કરવાં એ જીવનો સ્વભાવ છે, ઈશ્વરપ્રેરિત કર્મો બંધાય છે, વગેરે-વગેરેનું નિરાકરણ પણ સચોટ તર્ક દ્વારા આપ્યું. તેમજ નિશ્ચયનયે આત્મા જગતમાં કંઈ જ ન કરી શકે, કરવા સમર્થ પણ નથી. જગત જડ, આત્મા ચેતન એક-બીજાનું કશું જ ન કરી શકે. પણ આત્મા ભાન ભૂલી જડ સાથે જડરૂપ પરિણમવા માંડે તો તે કર્મનો કર્તા થાય છે. પણ નિશ્ચયનયે નિજ-સ્વરૂપમાં લીન હોય તો એ સ્વભાવનો જ કર્તા છે બાકી કોઈનોય નહીં.

ગુરુદેવે આપેલા આટલા નિરાકરણથી શિષ્યની શંકાઓ નિર્મૂળ થઈ ગઈ. મનનું સમાધાન થઈ ગયું. આત્માનું કર્તુત્વ ક્યાં સુધી છે તે શ્રદ્ધામાં ઊતરી ગયું તેથી ગુરુદેવ સમક્ષ પોતાની સમજણને સુંદર રીતે રજૂ કરે છે.

ત્રીજું પદ તે મારો આત્મા જ કર્તા, વ્યવહાર નયને આધીન....

વ્યવહારે કર્તા કર્મનો જણાય પણ, નિશ્ચયે સ્વરૂપાધીન... મારી...

ત્રણ પદની શ્રદ્ધા સંપૂર્ણપણે અંતરમાં જાગ્રત થઈ ચૂકી છે. હવે ચોથા પદ વિષેની શંકાઓ અવસરે....

e

આત્મ-ચિંતન

''હું... આત્મા... છું''... ''હું... આત્મા... છું''

સમતા... એ મારો સ્વભાવ... મારામાં રાગ નથી... દ્વેષ નથી... માટે વિષમતા પણ નથી... રાગ-દ્વેષ રહિત... મારું શુદ્ધ સ્વરૂપ સમતામય છે... જ્યાં રાગ છે... ત્યાં વિષમતા છે... જ્યાં દ્વેષ છે... ત્યાં પણ વિષમતા છે... રાગ-દ્વેષથી પર થઈ... મારામાં સ્થિર થાઉં... તો સમતાને ધારણ કરી શકું છું... નિજ સ્વરૂપના લક્ષે... નિજાનંદના લક્ષે... મારા સમતા ગુણને પ્રગટ કરું...

ગમે તેવી પરિસ્થિતિમાં... સમતાને ગુમાવું નહીં... પ્રયત્નપૂર્વક સાધેલી સમતા... મારા ગુણને પ્રગટ કરે છે... હું વિષમતા અનુભવું છું... એ મારું અજ્ઞાન છે... જગતનો કોઈપણ પદાર્થ... કોઈપણ વ્યક્તિ... કોઈપણ પરિસ્થિતિ... મને વિષમ બનાવી શકે નહીં... જગતના પદાર્થમાંથી, વ્યક્તિમાંથી... ઈન્દ્રિયના વિષયોમાંથી... રાગ-દ્વેષ ઉઠાવી લઉં. રાગ-દ્વેષથી પર થઈ જાઉં... એ જ મારી સમતા છે...

કર્મક્ષેત્રે કર્મ કરું તો પણ સમતા... ધર્મક્ષેત્રે ધર્મ કરું તો પણ સમતા... સર્વ પરિસ્થિતિમાં સમતા રાખી શકું... એ જ મારી સમતાની સાધના... અનુકૂલ પરિસ્થિતિમાં ફૂલાઈ ન જાઉં... પ્રતિકૂળ પરિસ્થિતિમાં કરમાઈ ન જાઉં... પરિસ્થિતિ નિમિત્ત છે... આ આત્મા ઉપાદાન છે... ગમે તેવું નિમિત્ત ઉપાદાનને કાંઈ ન કરી શકે... આ સમજણ મારી સમતાને... જાગ્રત કરી શકે છે... સમત્વને પામવા... સદૈવ સમતામાં... રહેવા મારું ચિંતન કરું... સ્વના ચિંતન વડે... સ્વને જાણવાની લગની વડે... સ્વને ઓળખવાના પુરુષાર્થ વડે... એ પામી શકાય છે...

તો થોડી ક્ષણો માટે... વધુ એકાગ્ર થઈ... ઊંડાણમાં જઈ... સ્વનું ચિંતન કરીએ...

''હું... આત્મા... છું'' ''હું... આત્મા... છું''

ૐ... ... ... ''શાંતિ'' ''શાંતિ'' ''શાંતિ''